

**"לא-תשבע עין לראות, ולא תמלא-אוזן משמוע":
הגיעה העת ל"חדש תחת השמש" בחינוך המשפטי**

שמואל בכר*

א. הקדמה. ב. מצב החינוך המשפטי והכשרתו של המשפטן במאה ה-21: קריאת כיוון ומגמות; 1. התפתחויות טכנולוגיות מואצות ולימודי המשפטים; 2. חינוך משפטי "גלוקלי"?; 3. האתגר הערכי ותחום האתיקה המקצועית; 4. מחויבות מרובת פנים; 5. סביבת הלמידה, איכות השיעורים ורכישת מיומנויות; 6. כישורים "רכים" במציאות דינמית; 7. מסלולי לימוד ייחודיים: סגרגציה עכשיו?; 8. שיתוף פעולה בין-מוסדי: מהלך מעשי ומתבקש או חזון אחרית הימים? ג. סיכום.

א. הקדמה

"תפקידו של כל דור, מאז ומעולם, היה להכשיר את הדור הבא לקראת העתיד. אולם, אופיו של העתיד בפנינו אנו עומדים אינו דומה לעתיד בפניו עמדו דורות קודמים. אופים של התמורות החברתיות, הכלכליות, התעשייתיות והטכנולוגיות מציבים לפני דורנו אתגרים שהאנושות לא ידעה כמותם".¹

בעשורים האחרונים חלו שינויים רבים באקדמיה בכלל ובאקדמיה המשפטית בפרט. כך, למשל, נפתחו פקולטות ובתי ספר רבים למשפטים, ומספר המוסדות

* עורך אורח; מרצה בכיר, בית הספר למשפטים ע"ש שטריקס, המסלול האקדמי המכללה למינהל. אני מודה לעידן יהודה על עזרתו המסורה והמועילה, ולמערכת כתב העת המשפט (עורך כתב העת ד"ר יוסי נחושטן, עורכת המשנה שלי ברד, וחברי המערכת נועם רותם וניב אידן) על עבודת עריכה איכותית ועל הערות חשובות. הציטוטים שבכותרת המאמר לקוחים מקהלת א 8-9. דוד פסיג מיומנויות וכישורי למידה עתידיים 3 (2000).

למשפטים יותר מהכפיל את עצמו בעשרים השנים האחרונות.² כיום ניתן לרכוש השכלה משפטית באוניברסיטאות ובמכללות; מתוקצבות ושיאין מתוקצבות, בערים גדולות ובפריפריה. בה בעת נעשו שינויים בתכניות הלימודים לתואר ראשון ולתארים מתקדמים במשפטים. הורחבו שיתופי הפעולה הבין-לאומיים, הועמקה הפעילות הקלינית, ניתן דגש גדול יותר לאיכות ההוראה, נפתחו תכניות בין-תחומיות שונות, והתבססו שיתופי פעולה בין האקדמיה לבין משרדי עורכי דין וגופים משפטיים אחרים.

תמורות רבות מורגשות גם בעולם המעשי, ובכלל זה בתפקידיו של עורך הדין. שוק עורכי הדין נחשב היום לשוק "מוצהף",³ ורבים טוענים כי איכות עורכי הדין נמצאת בירידה מתמדת.⁴ חלק ניכר מעורכי הדין עוזבים את המקצוע בשנים הסמוכות לאחר הסמכתם.⁵ בשוק עורכי הדין ובמשרדי עורכי הדין מתרחשים שינויים מבניים ואסטרטגיים. כל אלו ועוד מזמינים חשיבה מחודשת ויצירתית על יעדי החינוך המשפטי ועל תוכני ההכשרה המשפטית.

2 בשנת 1994 נפתח בישראל המוסד השישי שהוסמך להעניק תואר אקדמי במשפטים. כיום ישנם 14 פקולטות ובתי ספר למשפטים.

3 בין השנים 1990-2009 גדלה אוכלוסיית עורכי הדין בישראל פי חמישה. ראו שמרית רגב "מדד עורכי הדין הארצי: עו"ד אחד על כל 183 תושבים" לשכת עורכי הדין בישראל 20.5.2009 (נבדק לאחרונה ב-3.4.2014). ממחקר שנערך בשנת 2010 עולה כי בשנה זו היו בישראל 585 עורכי דין על כל 10,000 תושבים, יותר מאשר בכל מדינה אחרת שנסקרה במחקר. ראו קרן וינשל-מרגל, ענבל גלון ושרון הרשנוון "מערכת המשפט בישראל ביחס למערכות משפט אחרות" heb/Research%20Division/Research.htm (נבדק לאחרונה ב-3.4.2014). כמו כן, על פי פרסומי התקשורת, בשנת 2012 עלה מספר עורכי הדין ליותר מ-63,000, וכ-51,000 מהם משלמים דמי חברות ללשכה. ראו הילה רו "2,090 עו"ד הושבעו הערב; מספר עורכי הדין בארץ חצה את ה-63 אלף" **TheMarker** 14.6.2012 www.themarker.com/law/1.1731947 (נבדק לאחרונה ב-3.4.2014).

4 ראו למשל דברי השופטות המחוזיות המצוטטות בכתבתה של הילה רו "רמת עורכי הדין קשה; אנחנו במצב חירום" **TheMarker** 21.2.2012 www.themarker.com/law/1.1646501 (נבדק לאחרונה ב-3.4.2014). כן ראו בועז סנג'רו "התנשאות רבה על לא מאומה" **הטרקלין** 17.2.2012.

5 בהתבסס על הערכתה של זר-גוטמן, נראה כי כ-30% מעורכי הדין עוזבים את המקצוע. ראו Limor Zer-Gutman, *Effects of the Acceleration in the Number of Lawyers in Israel*, 19 INT'L J. LEG. PROF. 247, 253-254 (2012).

"לא-תשבע עין לראות, ולא תמלא-אוזן משמוע":
הגיעה העת ל"חדש תחת השמש" בחינוך המשפטי

למרות הצורך בחשיבה מחודשת בנושא, הכתיבה האקדמית המקומית בתחום דלה. למעשה, מאז הקדשת גיליון לחינוך המשפטי בתחילת המאה⁹ נכתבו מחקרים מעטים בלבד בנושא.⁷ מציאות זו בולטת במיוחד על רקע ההתפתחויות והעניין המחקרי שהוא מנת חלקן של מדינות משפט מקובל אחרות דוגמת ארצות-הברית, קנדה ואוסטרליה.⁸ בעוד שהמחקר והכתיבה הזרה בנושא פורחים ומשגשגים, חוקרי משפט ישראלים שומרים, ככלל, על שתיקה.

היזמה להקדיש גיליון לחינוך המשפטי נולדה על רקע התחושה כי לחוקרי המשפט ולמוריו לא עומדת "זכות השתיקה" בנושא. מבחינות רבות, להפך: שמירה על זכות השתיקה כמוה כטמינת הראש בחול. למרצות ולמרצים בבתי הספר למשפטים יש תפקיד מרכזי לא רק בפיתוח (האקדמי של) המשפט. מוטלת עליהם גם אחריות הנוגעת לעיצוב הזהות של תלמידיהם, לביסוס תפיסת עולמם של הסטודנטים ולשגשוגם האישי והמקצועי. על האקדמיה המשפטית להקדיש לנושא החינוך המשפטי מחשבה רבה יותר. עליה להשמיע את קולה ולבחון את עצמה ואת יכולתה לשפר ולהשתפר.

מאמרי הגיליון מבקשים להעשיר את השיח סביב החינוך המשפטי, יעדיו ותכניו. המאמרים מציעים נקודות מבט שונות ורעננות. חלקם נכתב תוך שימוש בנרטיב

- 6 ראו גיליון כה(2) של כתב העת עיוני משפט (2001).
- 7 בעשור האחרון התפרסמו בעברית מאמרים מעטים מאוד העוסקים בחינוך המשפטי, וחלק ניכר מהם הוקדש לקליניקות משפטיות. ראו למשל איריס אילוטוביץ-סגל ועלי בוקשפן "ייצוג משפטי על-ידי סטודנטים בקליניקות אקדמיות בראי זכות הגישה למשפט והחינוך לאחריות חברתית" משפט ועסקים ב 427 (2005); יובל אלבשן "ריח הגלימה כריח השדה" על יעדי החינוך המשפטי הקליני" משפטים לד 455 (2004); דיוויד פ' חבקין "פיתוח ערכים אצל עורכי-הדין של המחר: לקחים אפשריים מארצות-הברית" משפט ועסקים ב 381 (2005); שמואל בכר "אמפתיה ואושר: עיון מחודש ביעדי החינוך המשפטי-קליני" המשפט יז 17 (2012). למאמרים מהעשור האחרון שעוסקים בחינוך המשפטי מבלי להתמקד בקליניקות ראו למשל לימור זר-גוטמן "לימודי האתיקה המקצועית כחלק מהחינוך המשפטי בישראל" מחקרי משפט כג 89 (2006); חיים זנדברג "קולוניאליזם תרבותי: האמריקניזציה של החינוך המשפטי בישראל" המשפט יד 419 (2010); אורית קמיר "מודל לחשיבה משפטית-תרבותית; ניתוח מקרה היעדר יושר אקדמי ו'מבחני כבוד'" דין ודברים ד 167 (2008).
- 8 ראו למשל The Clinical Law Review, המיועד (בין השאר) לדיון בנושאי חינוך משפטי קליני; Legal Education ;The Law Teacher; The Journal of Legal Education ;Journal of Commonwealth Law and Legal Education ;SSRN במאגרי eJournal הכנס The Future of Law School, שהתקיים באוניברסיטת Alberta שבקנדה בספטמבר 2013, הכנס Core Foundations and New Directions in Clinical Legal Education, שהתקיים באוניברסיטת Dalhousie שבקנדה באוקטובר 2013.

אישי יותר או במתכונת דיאלוג שאינה שכיחה בכתיבה המחקרית.⁹ המאמרים מזמינים את המרצה ליטול "פסק זמן" מהעשייה השוטפת ולהקדיש מחשבה לנושא שלרוב נדחק לשוליים ואינו זוכה לתשומת הלב הראויה. ברמה הכללית יותר, מאמרי הגיליון עשויים לשמש פלטפורמה לעיון מחודש בדמותו הראויה של החינוך המשפטי ובתוכנו של חינוך זה.

ברוח זו, גם מטרתה העיקרית של רשימה זו היא לעורר דיון בכמה סוגיות מרכזיות. חלק מהסוגיות הנזכרות להלן נדונות, ברמה כזו או אחרת, במאמרי הגיליון. לפיכך, אגב הדיון נעמוד בקצרה על עיקרי המאמרים המפורסמים בגיליון, ובמקומות הרלוונטיים נקשור בין הדברים. תשומת לב מיוחדת תינתן לרשימתו הפותחת של פרופ' יוסף ויילר ולהתייחסותם של דקני בתי ספר ופקולטות למשפטים לשאלותיו.¹⁰

ב. מצב החינוך המשפטי והכשרתו של המשפטן במאה ה-21:

קריאת כיוון ומגמות

בשנת 2001 התפרסמה רשימתם של פרופ' יוסף ויילר ויניב פרידמן "על החינוך לשטחיות".¹¹ הרשימה, שהופיעה כחלק מגיליון שהוקדש לנושא החינוך המשפטי, הביעה ביקורת נוקבת על ההוראה והלימוד בפקולטות למשפטים בארץ. ברשימה נטען, בין היתר, כי השיעורים אינם הולמים את פוטנציאל הסגל והסטודנטים, וכי הסטודנטים "מצביעים ברגליים" ומגלים נוכחות דלה בשיעורים. יתר על כן, נטען כי אופי השיעור והדרך שבה נבחנים הסטודנטים תורם תכופות לסיגול נורמות פסולות שעלולות לפגוע במקצועיותם של הסטודנטים, משפטי העתיד.

הגיליון הנוכחי נפתח ברשימה קצרה של פרופ' ויילר שכותרתה "עדיין חינוך לשטחיות?".¹² ברשימה מבקש ויילר לבדוק היכן עומדים הדברים כיום, 13 שנה לאחר פרסום הרשימה דאז. ברשימתו מציף ויילר כמה נקודות, חלקן חיוביות וחלקן טעונות שיפור. בצד החיובי משבח ויילר את האיכות המחקרית של המרצים למשפטים בישראל. הוא אף טוען כי איכות זו מביאה לעתים לפיתוח "זהות מוסדית

9 בין מאמרי גיליון זה ראו יוסף ויילר "עדיין חינוך לשטחיות?"; צבי טריגר ומנחם מאוטר "דיאלוג על החינוך המשפטי"; אורית קמיר "חינוך משפטי שתכליתו פיתוח כבוד מתנה מקצועי אישי: הזמנה לטיול בארץ הפלאות".

10 ויילר, לעיל ה"ש 9.

11 יוסף ויילר ויניב פרידמן "על החינוך לשטחיות" עיוני משפט כה 421 (2001).

12 ויילר, לעיל ה"ש 9.

"לא-תשבע עין לראות, ולא תמלא-אוזן משמוע":
הגיעה העת ל"חדש תחת השמש" בחינוך המשפטי

אינטלקטואלית" המבדלת בין מוסדות. לדעתו של ויילר, זהות ייחודית ונבדלת זו תורמת, בין היתר, ליכולתם של הסטודנטים לבחור בין תכניות לימוד בעלות אופי ודגשים שונים.

בנוגע לאופן התנהלות השיעור, ניתן לזהות ברשימתו הנוכחית של ויילר שלושה סוגי הערות. הסוג הראשון הוא "פוזיטיבי" (תרתי משמע). כאן מציין ויילר כי קיימת מודעות לפער שבין האיכות המחקרית לבין רדידות ושטחיות ההוראה, וכי נעשים מאמצים לצמצם פער זה. סוג ההערות השני הוא תיאורי (Descriptive). בהקשר זה מציין ויילר כי השינויים של העשורים האחרונים מציבים שני אתגרים חדשים שלהם נדרש החינוך המשפטי. האתגר האחד נעוץ במה שהוא מכנה "מרחב נתוני הקבלה" ללימודי משפטים. במונח זה מתכוון ויילר לנתוני הקבלה למוסדות השונים, המאפשרים כיום לסטודנטים בעלי נתוני קבלה נמוכים יותר ללמוד משפטים. האתגר האחר נעוץ בהתפתחויות הטכנולוגיות. לדעתו של ויילר, תרבות האינטרנט "תורמת גם היא במידה רבה לשטחיות ופזיזות לא רק לימודית, אלא גם קוגניטיבית במובן העמוק (והמדאיג) ביותר".¹³ סוג ההערות השלישי הוא נורמטיבי. את רשימתו מסכם ויילר באמירה כי עדיין קיים פער גדול בין איכות סגל ההוראה לבין איכותו של השיעור, וכי ארוכה הדרך לצמצום פער זה.

כדי לבחון את מצב הדברים במוסדות למשפטים ביקש ויילר מכמה דקאנים מכהנים לענות (בכתב) על שלוש שאלות.¹⁴ השאלה האחת נגעה למאמצים לשינוי התרבות הלימודית. בשאלה השנייה התבקשו הדקאנים למפות את האתגרים המרכזיים העכשוויים של החינוך המשפטי. השאלה השלישית עסקה בפער הנטען בין בתי הספר למשפטים במכללות לבין הפקולטות למשפטים באוניברסיטאות. תשובותיהם של כל הדקאנים מצורפות לרשימתו של ויילר.

13 שם, בעמ' 41.

14 רשימת הדקאנים שנענו לפנייה והעלו על הכתב את תשובותיהם כוללת (לפי הא'-ב') את הבאים: פרופ' גד ברזילי, דקאן הפקולטה למשפטים באוניברסיטת חיפה; פרופ' אביעד הכהן, דקאן מכללת שערי משפט; פרופ' משה כהן-אליה, דקאן בית הספר למשפטים במרכז האקדמי למשפט ולעסקים; פרופ' אמנון כרמי, דקאן בית הספר למשפטים במכללת צפת; פרופ' שחר ליפשיץ, דקאן הפקולטה למשפטים באוניברסיטת בר אילן; פרופ' יורם רבין, דקאן בית הספר למשפטים ע"ש חיים שטריקס המסלול האקדמי המכללה למינהל; פרופ' שרון רבין-מרגליות, דקאן בית הספר למשפטים במרכז הבינתחומי; פרופ' יובל שני, דקאן הפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית; ופרופ' עמוס שפירא, דקאן בית הספר למשפטים במרכז האקדמי כרמל.

עיון במאמרי הגיליון, ובכלל זה בתשובותיהם של הדקאנים, מעלה מגוון נקודות מעניינות הראויות למחשבה ולבחינה. להלן אדון בשמונה נקודות מרכזיות. לא מדובר כמובן ברשימה ממצה, אך אנו תקווה כי הנקודות הנבחרות ייתנו בידי הקוראים המתעניינים חומר למחשבה ורקע מועיל לקריאת מאמרי הגיליון.

1. התפתחויות טכנולוגיות מואצות ולימודי המשפטים

הדיון בחינוך המשפטי לא יכול להיעשות במנותק מההתפתחויות הטכנולוגיות המהפכניות. ההתפתחויות הטכנולוגיות המואצות ומרכזיותן של טכנולוגיות בחיי היומיום הביאו כמה בתי ספר למשפטים לתת לתחום "משפט וטכנולוגיה" דגש מיוחד. בחלק מבתי הספר נפתחו מסלולים ייעודיים או מרכזים אקדמיים בתחום משפט וטכנולוגיה. אולם להתפתחויות הטכנולוגיות המואצות ישנן השפעות לא רק על פיתוחו של המשפט.¹⁵ נודעת להן השפעה גם על החינוך המשפטי ועל החוויה הסטודנטאלית במובן המידי ביותר.

פרופ' מנחם מאוסטר וד"ר צבי טריגר במאמרם כוללים את "השינויים הטכנולוגיים והשפעתם על ההוראה ועל הלמידה" כאחד משבעת הנושאים שעליהם יש לתת את הדעת בבחינת החינוך המשפטי. כך, למשל, לדעתו של טריגר, הטכנולוגיה (בין היתר) מטפחת עצלנות ובורות בנוגע למחקר משפטי. אזכור חלק מהשפעות הטכנולוגיה ניתן למצוא גם ברשימתו של ויילר ובהתייחסויות הדקאנים. כזכור, ויילר סבור כי תרבות האינטרנט תורמת לשטחיות.¹⁶ ברוח זו, גם פרופ' עמוס שפירא סבור כי סטודנטים לא מעטים "נשענים באורח מסיבי על שירותי הגוגל והוויקיפדיה (כתחליף לשינון ולהטמעת ידע)".¹⁷

15 לדיון נרחב ומעניין בהקשרים שאינם זוכים להבלטה בגיליון זה והכוללים התייחסות להכשרה המשפטית ולאופי עבודתו של עורך הדין ושל המשפטן ראו למשל Roland W. Staudt & Mark Lauritsen, *Justice, Lawyering and Legal Education in the Digital Age*, 88 CHI-KENT L.REV. 687 (2012).

16 המחקר בנושא רחב ועמוק, ולא זה המקום להרחיב בנושא. לדיון מעניין ונגיש ראו למשל עומר כביר "האינטרנט הורג את יכולת החשיבה שלך" בלכליסט www.calcalist.co.il/internet/articles/0,7340,L-3605527,00.html (נבדק לאחרונה ב-3.4.2014). על פי האמור שם, "מחקרים על שימוש ברשת מראים בבירור שככל שמבלים יותר זמן ברשת ומחלקים את תשומת הלב, כך יורדת רמת הביצועים הקוגניטיביים, וזה לא משנה בן כמה הנבדק. מחקר של אוניברסיטת סטנפורד הראה שאנשים שמבלים יותר זמן ברשת מתקשים בהבחנה בין מידע חשוב למידע טריוויאלי".

17 דעה נחרצת פחות, אך עדיין שלילית במשתמע, מובעת על ידי פרופ' הכהן. הכהן מצייין כי איכות השיעורים נמצאת במגמת שיפור, "תוך הסתגלות למציאות המשתנה ולסביבת העבודה

"לא-תשבע עין לראות, ולא תמלא-אוזן משמוע":
הגיעה העת ל"חדש תחת השמש" בחינוך המשפטי

אכן, הטכנולוגיה עלולה לפגוע ביכולת להקנות חינוך משפטי איכותי, ובאופן ספציפי יותר – להגשים את האיכות הפוטנציאלית הטמונה בשיעור. נדמה כי בכל הנוגע לשיעור עצמו, הטכנולוגיה מעמידה שלושה כשלים/אתגרים מרכזיים: היא עלולה להפחית את נטיית הסטודנט לנכוח בשיעור; היא עלולה לגרום לסטודנט שכן נוכח בשיעור הסחות דעת; ועצם השימוש בה לסיכום השיעור עלול לפגוע באיכות הלמידה.

ראשית, הטכנולוגיה עלולה לספק תמריץ שלילי שיפגע במוטיבציה של הסטודנט לנכוח בשיעור. כפי שרביץ-מרגליות מציינת, הטכנולוגיה מאפשרת לכל סטודנט לשים את ידו בקלות רבה על תקצירי שיעור מודפסים וערוכים. טכניקות השיתוף הולכות ומשתכללות, והן כוללות שליחת קבצים במיילים קבוצתיים, לקבוצות בפייסבוק וכדומה, כמו גם העלאת קבצים לתיקות שיתוף. בכך עלול להיפגע התמריץ של הסטודנט להגיע לשיעורים.

שנית, הטכנולוגיה המידית והזמינה יוצרת ריבוי הסחות דעת המקשות על הסטודנטים לשמור על ריכוז ולהתמקד בשיעור.¹⁸ יתר על כן, כאשר סטודנט אחד משתמש באמצעים טכנולוגיים וגולש (תרתי משמע) למחוזות אחרים, הוא עלול להפריע גם לסטודנטים אחרים, הנחשפים בקלות למעשיו באמצעות הצצה אל צג המחשב שלידם. מחקרים אמפיריים מלמדים כי הפרעה זו פוגעת בציוני הסטודנטים ה"נחשפים".¹⁹ זאת, נוסף על מצבים שבהם סטודנט אחד שולח מסר מקוון לסטודנט אחר, בעוד ששניהם יושבים בשיעור.

שלישית, הבעיה אינה נפתרת גם אם הסטודנט מתגבר על הסחות הדעת והגירויים הרבים והוא משתמש במחשבו האישי רק לשם סיכום החומר הנלמד. כך, למשל, מחקר מצא כי השימוש במחשבים ניידים לשם סיכום שיעורים גורם לעיבוד קוגניטיבי שטחי יותר. כאשר סטודנטים נבחנו על החומר שלמדו בשיעור סמוך לאחריו, הסתבר כי ביצועי הסטודנטים שסיכמו את החומר במחשבים ניידים

החדשה שבה אנו חיים בדור הפייס (Facebook), הצייצנים (Twitter), המסרונים (SMS) והימה נצ'מע? (What's up?).

18 טריגר מכנה תופעה זו "הפרעת הקשב והריכוז הקולקטיבי". טריגר ומאוטר, לעיל ה"ש 9, בעמ' 125. וכפי שמציינת רביץ-מרגליות, "גישה לסמארטפונים וגלישה באינטרנט באמצעות מחשבים ניידים מאפשרות לסטודנטים להיות נוכחים-נפקדים בשיעור, כאשר הם אינם קשובים למתרחש בו".

19 כלומר שימוש במחשב לא רק פוגע בהישגי הסטודנטים שמתמשים בו, אלא גם משפיע לרעה על סטודנטים שנמצאים סמוך להם. ראו Faria Sana, Tina Weston & Nicholas J. Cepeda, *Laptop Multitasking Hinders Classroom Learning for Both Users and Nearby Peers*, 62 COMPUTERS & EDUCATION 24 (2013).

היה גרוע בהשוואה לסטודנטים שסיכמו את החומר בכתב יד.²⁰ העיבוד הקוגניטיבי השטחי אינו מסתיים סמוך לאחר השיעור, והשפעותיו השליליות ארוכות טווח. גם כאשר הסטודנטים נבחנו על חומר הלמידה שבוע לאחר סיכומו (ולאחר שנאמר להם מראש כי תתקיים בחינה) נרשם יתרון מובהק לסטודנטים שסיכמו את השיעור בכתב יד.²¹

אולם בהקשר זה ייתכן כי נכונה האמירה העממית, "If you cannot beat them, join them" לאור מרכזיותה של הטכנולוגיה בחיינו, יש להסס לפני קביעת איסור השימוש באמצעים טכנולוגיים במהלך השיעור.²² במקום זאת, ייתכן כי צעד נכון יותר יהיה לבחון כיצד ניתן לרתום את הטכנולוגיה לשם שיפור איכות הלימוד ושדרוג חוויית הלמידה של הסטודנטים.²³ כך, למשל, ניתן לשלב בשיעור שימוש באמצעים טכנולוגיים שיכולים לסייע בידי המרצה לגוון את השיעור, לוודא הבנה ולהגביר את הלמידה האקטיבית.

דוגמה אחת היא הממשק החינמי סוקרטיב (socrative), המאפשר לרתום את הטכנולוגיות שלהם הסטודנטים מורגלים ליצירת אינטראקציות מעניינות.²⁴ הממשק מאפשר למרצה לשלב בשיעורים באופן אינטראקטיבי תרגילים, שאלות המחשה, תרגולים ועוד. השימוש בממשק המקוון מתבסס על שימוש באמצעים דוגמת טלפונים חכמים. פרט לרתימת הטכנולוגיה כאמצעי לשדרוג איכות השיעור, המערכת מאפשרת פידבקים "בזמן אמתי" בנוגע להבנת החומר הנלמד הן למרצה והן לסטודנטים.

20 שתי הקבוצות זכרו את אותה כמות של עובדות (facts), אך אלו שסיכמו את השיעור בכתב יד הצליחו יותר בהבנת רעיונות (ideas). ראו Pam A. Mueller & Daniel M. Oppenheimer, *The Pen is Mightier than the Keyboard: Advantages of Longhand over Laptop Note-Taking*, PSYCHOLOGICAL SCIE. REV. (Forthcoming, 2014) (עותק בידי המחבר). לסקירה תמציתית של ממצאי המחקר ראו <http://www.psychologicalscience.org/index.php/news/were-only-human/ink-on-paper-some-notes-on-note-taking.html> (נבדק לאחרונה ב-3.4.2014).

21 בנסיבות אלו הסטודנטים שכתבו בכתב יד אמנם כללו פחות חומר בסיכומיהם, אך הם הצליחו יותר הן מבחינת כמות העובדות שידעו והן מבחינת מיומנויות למידה גבוהות הדורשות הפנמה קונספטואלית. ראו שם.

22 והשוו טריגר ומאוטנר, לעיל ה"ש 9, בעמ' 125. המציינים כי חלק מבתי ספר המובילים בארצות הברית אוסרים הכנסת מכשור טכנולוגי דוגמת מחשבים ניידים וטלפונים חכמים לשיעורים.

23 הכתיבה בנושא ענפה ביותר. ראו למשל: Stephen M. Johnson, *Teaching for Tomorrow: Utilizing Technology to Implement the Reforms of MacCrate, Carnegie and Best Practices*, 92 NEB. L. REV. 46 (2013).

24 ראו <https://www.socrative.com> (נבדק לאחרונה ב-3.4.2014).

”לא-תשבע עין לראות, ולא תמלא-אוזן משמוע“:
הגיעה העת ל”חדש תחת השמש” בחינוך המשפטי

דוגמה נוספת לרתימת הטכנולוגיה, אם כי בסדר גודל שונה לחלוטין, היא הוראה מרחוק (MOOCs - Massive Open Online Courses).²⁵ תופעת ההוראה מרחוק הולכת ותופסת תאוצה, והיא מקובלת באוניברסיטאות רבות ברחבי העולם.²⁶ קורסים מעין אלו מוצעים, בין היתר, על ידי אוניברסיטאות מובילות (דוגמת, Stanford, Harvard, MIT, Princeton, University of Pennsylvania);²⁷ והם מאפשרים למשתתפיהם גמישות ונוחות מרביות. ויודגש: לא מדובר בצילום שיעור המתנהל בכיתה עבור סטודנט המעוניין לצפות בשיעור. במקום זאת, מדובר בקורסים אשר הוכנו מראש כדי שישמשו את הצופה מרחוק, ומתוכננים בקפידה בהתאם ליעדים מוגדרים וברורים. שיעורי הקורס משלבים טכניקות הוראה חדשניות, ומתכנני הקורס דואגים לעשות שימוש בעזרים אינטראקטיביים להגברת עניין הסטודנט ולווידוא הבנת החומר. קורסים אלו לרוב פתוחים לכל המעוניין וללא תשלום (או בתשלום סמלי יחסית).²⁸ קורסים רבים המוצעים במתכונת זו זוכים להצלחה רבה ולביקוש ער, ולפרקים לומדים בקורס אחד עשרות אלפי (ויותר) סטודנטים. נראה כי האתגר של החינוך המשפטי הוא לשלב בין טכנולוגיות חדשניות של הוראה מרחוק לבין שיעורים פרונטליים מסורתיים.²⁹ שילוב מעין זה יוביל את המרצים לנצל את השיעורים לשם הקניית כישורים (ולא העברת ידע).³⁰ במסגרת

25 S.A. Swanson, *Getting a Gilt-edged Biz Education for Less? MOOCs may make it Possible*, CRAIN'S CHICAGO BUSINESS 17.2.2014, <http://www.chicagobusiness.com/article/20140215/ISSUE02./302159997> (נבדק לאחרונה ב-3.4.2014).

26 יש הסוברים כי גם בארץ מסגרות גמישות המתבססות על הוראה מרחוק עתידות להפוך לתופעה סוחפת, שתאלץ את המערכת השמרנית הנוכחית לקרוס ולהיבנות מחדש במתכונת אחרת. ראו עוז אלמוג ותמר אלמוג "על בוגרים ושקרים" הד החינוך פז 60, 62-63 (2013).

27 ההיצע מסחרר. ראו למשל הקורסים המוצעים על ידי Coursera. <https://www.coursera.org/courses?orderby=upcoming> (נבדק לאחרונה ב-3.4.2014).

28 תשלום סמלי נגבה מסטודנטים המבקשים אישור רשמי על השתתפותם בקורס ועמידתם בתנאיו.

29 ראו דבריהם של יורם רבין ושל שרון רבין-מרגליות בעניין זה. נראה כי גם שפירא מכוון בדבריו למקום דומה באומרו כי "אסטרטגיות ההוראה והתקשורת שלנו עם הסטודנטים חייבות להתאים את עצמן למציאות הדיגיטלית דהאידינא ולעבור שינויים משמעותיים, למשל, לגבי טכניקות הלמידה מרחוק (תוך צמצום מסוים, כנראה בלתי-נמנע, של ההוראה הפרונטלית)".

30 לעמדה דומה שלפיה התמורות הטכנולוגיות מצדיקות השקעה פחותה בהקניית ידע ראו גם מאמרו של רועי כהן בגיליון זה "דמות המשפטן בחינוך המשפטי: תהליך למידה משפטי-ליברלי וכישורים מקצועיים".

השיעורים כדאי יהיה לקיים דיונים (ופחות הרצאות פרונטליות), לתת לסטודנטים להתמודד עם תרחישים אקטואליים וכאלו המשקפים את חיי היומיום, ולאפשר לסטודנטים לעבוד (בין היתר, בקבוצות קטנות) על משימות הדורשות יישום.³¹ לשיעורים שישלבו יישום של החומר הנלמד ואינטראקציה בין הסטודנטים לבין המרצה ובין הסטודנטים לבין עצמם יתרונות מגוונים. שיעורים כאלו ישפרו את חוויית הלמידה, יאפשרו עיבוד איכותי יותר של החומר הנלמד (לטווח הקצר והארוך כאחד) ויקנו מיומנויות חשובות.³² שיעורים מסוג זה גם יתאימו יותר לסטודנטים של היום, השייכים לתרבות החותרת לסיפוקים מהירים והמציעה שלל קיצורי דרך.³³ בנקודה זו חשוב להעיר כי ניצול השיעור באופן המוצע מניח שהסטודנטים רכשו את הידע הבסיסי הנדרש לפני השיעור, כדי לנהל בשיעור עצמו דיונים איכותיים. הפלטפורמות הטכנולוגיות עשויות לסייע בהשגת מטרה זו, אך הן אינן מספקות כל ערובה לכך. עדיין ייתכן צורך, בנסיבות מסוימות, להקדיש חלק מן השיעור ל"סידור" החומר ולהקניית חלק מן הידע הבסיסי, כתנאי מוקדם לקיום דיונים פוריים וברמה נאותה. כמו כן, שיפור רמת מוכנותם של הסטודנטים דורש, כמובן, היערכות ומאמץ במגוון רמות והקשרים. מבחינה זו האמצעים הטכנולוגיים הם אך רכיב אחד בתמונה מורכבת יותר.

בחלק זה נסקרו חלק מההשפעות האפשריות של ההתפתחויות הטכנולוגיות על לימודי המשפטים ועל הוראת משפטים. אולם מדובר בקצה הקרחון בלבד. הטכנולוגיות מביאות אתן שינויים מרחיקי לכת בתחומים רבים, ויש להן ממשק עם אתגרים שונים. אתגר אחד שכזה הוא שאלת החינוך המשפטי הגלובלי, שאליו נפנה כעת.

31 לדיון בהשפעות המגוונות שיכולות להיות לקורסי הוראה מרחוק על איכות בתי הספר למשפטים ראו, למשל, Philip G. Schrag, *MOOCs and Legal Education: Valuable Innovation or Looming Disaster?*, 59 VILL.L. REV. 83 (2014). האוניברסיטה הפתוחה אירגנה אירוע ב-1.6.2014 שהזמין את האקדמיה הישראלית לבחון "את השפעות הגומלין בין נושאים של הוראה, למידה ומודלים עסקיים הקשורים לקורסי מוק". ראו www.openu.ac.il/innovation/mooc3.html (נבדק לאחרונה ב-11.5.2014).

32 לדיון קונקרטי ומפורט יותר ראו והשוו שם.

33 ראו למשל אלמוג ואלמוג, לעיל ה"ש 26. לדעתם של המחברים, המעבר לעולם דיגיטלי יותר יביא שינויים מהותיים בלמידה עצמאית ובלמידה מרחוק. לדבריהם, "אין ספק שההרצאה הפרונטלית וכל המוסכמות הלימודיות סביבה ייאבדו מהדומיננטיות שלהן. יצמחו חלופות רבות, שביסודן יעמוד עיקרון הגמישות". שם, בעמ' 63. ראו בעניין זה גם עמדתו של רבין.

"לא-תשבע עין לראות, ולא תמלא-אוזן משמוע":
הגיעה העת ל"חדש תחת השמש" בחינוך המשפטי

2. חינוך משפטי "גלוקלי" ³⁴?

מגמה משמעותית ומרכזית נוספת המושפעת מהקדמה הטכנולוגית היא תופעת הגלובליזציה. עולם התעסוקה של היום הוא עולם דינמי ורב-ממדי. השקעות זרות הן חזון נפרץ, ושיתופי פעולה בין-לאומיים הם בסיס להתפתחויות, פיתוחים ושינויים אין-ספור. הגבולות בין מדינות מיטשטשים, ואמצעי התחבורה מאפשרים תנועה מהירה וזולה יחסית על פני הגלובוס.

תהליכי גלובליזציה אלו ואחרים מעמידים אתגר גם בפני החינוך המשפטי. עד כמה צריכה תכנית לימודי המשפטים לכלול תכנים גלובליים? עד כמה חשוב לכלול בלימודי המשפטים נקודת מבט השוואתית ורב-לאומית? האם נכון לפתח תכניות לימוד באנגלית ולהשקיע בקורסים, בהתנסויות אקדמיות ובפרויקטים המתקיימים במוסדות זרים?

מתשובות הדקאנים עולה כי הנושא אכן ראוי לתשומת לב ולתעדוף. רבין-מרגליות סבורה כי סטודנטים מגלים עניין רב בפן הבין-לאומי וכי יש להשקיע משאבים בשילוב תכנים בין-לאומיים בהשכלה המשפטית. יתר על כן, היא מציינת כי נכון לשקול "לפתוח תכנית מלאה לתואר ראשון למשפטים שתילמד כולה בשפה האנגלית". באופן דומה, ברזילי סבור כי "המטרה האסטרטגית היא להכשיר עורך דין, משפטן, גלובלי המעוגן גם בתרבות המשפטית המקומית (לוקלית) [...] עלינו להכשיר משפטנים מסוגלים להשוות בין שיטת המשפט הישראלית לשיטות משפט זרות תוך הארת מגמות גלובליות". כך גם כהן-אליה סבור ש"התחום הגלובלי" הוא אחד משני האתגרים המרכזיים הניצבים בפני החינוך המשפטי. לדעתו, "הגלובליזציה מחייבת את הפקולטות להעצים חדירת תכנים בין-לאומיים וטרנס-לאומיים לתכנית הלימודים" ³⁵.

בכל הכבוד, איננו משוכנעים שהגלובליזציה אכן מחייבת צעדים כה נמרצים. האם המטרה האסטרטגית של בתי הספר למשפטים צריכה להיות הכשרת משפטן גלובלי, כפי שמציע ברזילי? עד כמה יכולים בתי הספר למשפטים לממש מטרות מעין אלו בכלים המוגבלים העומדים לרשותם כיום? ומה יהיו ההשלכות של העברת

34 המונח "גלוקליות" מתייחס לשילוב, הפרדוקסלי לכאורה, בין שתי מגמות מנוגדות: גלובליות ולוקליות. ראו גם עמדתו של פרופ' גד ברזילי בדבר הצורך בחינוך משפטי "גלוקלי".

35 לפיכך בכוונת המרכז האקדמי למשפט ולעסקים "להשיק תכניות לימודים שלמות באנגלית, ולהסב את הפקולטה למוסד עם אוריינטציה גלובלית". רבין סבור אף הוא כי אחד מהאתגרים המשפטיים "נוגע להגדרה מחודשת של צורכי מקצוע עריכת דין בעולם גלובלי מורכב". גם שני מאמין כי המשפטן ישראלי צריך להיות מסוגל לפעול בסביבה גלובלית, וכי לפיכך על הפקולטה להעניק לתלמידיה "חינוך לוקלי וגלובלי".

משקל הכובד אל עבר לימודים גלובליים? באשר למאמץ שעושים חוקרי משפט ישראלים לחקור את המשפט האמריקני ולפרסם באנגלית אומר פרופ' מאוטנר כי "התנהגות זו מעוררת מתח בין מקצוענות לבין אזרחות. גם אם נניח שמלומדי המשפט האלה מצטיינים במקצוענותם, ברור הוא שמנקודת הראות של האזרחות הטובה התנהגותם מעוררת שאלות".³⁶ ברוח זו, גם פרופ' ליפשיץ סבור כי "מן הראוי שלצד הדיון האוניברסלי העקרוני, חלק ניכר מהחינוך המשפטי ומן המחקר בפקולטה יכוון לקהילה שבה נטועה הפקולטה ולערכיה".³⁷ אין ספק כי חשוב לפתח את המשפט המקומי וכי להתרחקותם של חוקרים ישראלים מהמשפט הישראלי יש תוצרי לוואי שליליים. אך יתרה מכך, לא כל הסטודנטים כשירים (או מעוניינים) לעבור תהליך גלובליזציה משמעותי בעת לימודי התואר הראשון. כמו כן, עורכי דין רבים לא יידרשו בעבודתם לפנ בין-לאומי כלשהו. עבורם התמקדות בפן גלובלי עלולה להיות לא רק מיותרת, כי אם מזיקה ממש (להכשרתם המקצועית ולעיצובן של ציפיות לא ראליות). בה בעת, עורכי דין רבים אחרים ירכשו את הידע ואת הכלים הרלוונטיים באופן יעיל הרבה יותר תוך כדי התנסות ועבודה.

36 טריגר ומאוטנר, לעיל ה"ש 9, בעמ' 107. בעניין זה מאוטנר מפנה גם לדבריו של גול-אייל, שלפיהם "יש מקום לבחון אם בישראל לא הרחקנו לכת לכיוון ההפוך [של התרחקות מוגזמת מהמשפט המקומי - ש.ב.].". טריגר סבור כי הדברים מובילים לנתק תקשורתי ברמת השפה. לדבריו, "מדובר באקדמיה שמפנה את גבה אל המקום שבו היא יושבת לא משום שהוא לא מעניין ואין לו מה להציע מבחינה מחקרית".

37 הדיון בנושא מזכיר נקודה מעניינת המשיקה לשאלת הגלובליות והיא השפעותיה של הקרבה הגוברת לאקדמיה המשפטית האמריקנית. נושא זה נדון בהרחבה ולעומק במאמרם של טריגר ומאוטנר, לעיל ה"ש 9. כן ראו Pnina Lahav, *American Moment[s]: When, How, and Why Did Israeli Law Faculties Come to Resemble Elite U.S. Law Schools?*, 10 THEORETICAL INQ. L. 653 (2009); זנדברג, לעיל ה"ש 7. לביקורת מוקדמת על מגמה זו ראו יהושע ויסמן "על הוראת המשפט בארצות הברית ובישראל" משפטים יב (1982). כחלק מהתרבות האמריקנית אנו עדים כעת לניסיונות לדרג כתבי עת משפטיים בעברית. ראו רוני פרי "דירוג כתבי עת משפטיים עבריים יסודות עיוניים ומחקר אמפירי ראשוני" דין ודברים א 401 (2004). כמו כן, באחרונה פרסמה הפקולטה למשפטים של האוניברסיטה העברית את "מדד ירושלים לסיווג כתבי עת משפטיים", הכולל דירוג כתבי עת בעברית. המדד עורך ויכוח וביקורת. ראו למשל בועז סנג'רו "בגנות 'מדד ירושלים לסיווג כתבי-עת במשפטים'" הטריקלין 29.5.2012. לא מן הנמנע כי בעתיד הקרוב ייעשו ניסיונות לדרג גם בתי ספר ופקולטות למשפטים בישראל, בדומה לנעשה זה שנים רבות בארצות-הברית. לדיון כללי במדידות כאחת מהסוגיות החשובות בחינוך המשפטי ראו טריגר ומאוטנר, לעיל ה"ש 9.

"לא-תשבע עין לראות, ולא תמלא-אוזן משמוע":
הגיעה העת ל"חדש תחת השמש" בחינוך המשפטי

ברור כי לתכנים גלובליים ולחשיפה אל "העולם הגדול" יש חשיבות רבה. חשיבות זו חורגת מהכשרת משפטן המסוגל "להשוות בין שיטת המשפט הישראלית לשיטות משפט זרות, תוך הארת מגמות גלובליות" (כדברי ברזילי). ההתנסויות הגלובליות של מרבית הסטודנטים לפחות במינון המקובל כיום³⁸ מוגבלות ביכולתן להעניק כלים מקצועיים משוכללים. בה בעת, התנסויות אלו עשויות לענות על צרכים חשובים אחרים, ובהם: פתיחות תרבותית, חוויה חברתית, מסגרות מגבשות בעלות אופי אישי יותר, בידול מוסדי, פתיחת צוהר לעולם מקצועי אחר וחשיפה לעולמות תוכן ולמיומנויות וכישורים שונים.³⁹ לכן נראה כי חשוב לשקוד על תכנים בין-לאומיים ועל חינוך גלובלי, אך יש לעשות כן במתינות.

3. האתגר הערכי ותחום האתיקה המקצועית

במוסדות מסוימים נראה כי תחום האתיקה המקצועית זוכה בשנים האחרונות לעדנה. העיסוק באתיקה מקצועית הוא כמובן ביטוי לקשר שבין לימודי המשפטים לבין הפרופסיה המשפטית. אולם על רקע הנתונים בדבר התנהלותם הלא אתית של סטודנטים רבים, העיסוק באתיקה חשוב כפליים.

סטודנטים רבים (מדיסציפלינות שונות), בארץ ובחוץ לארץ, נוהגים בחוסר יושר.⁴⁰ להתנהלות לא אתית של סטודנטים פנים שונים. דוגמאות נפוצות יחסית כוללות איחורים לשיעורים ושימוש במכשירים אלקטרוניים במהלך השיעור שלא למטרות למידה. מקרים חמורים יותר כוללים רישומי נוכחות כוזבים ורמיה בעבודות ובמבחנים. בפסקאות הבאות אתמקד בתופעה החמורה של רמיה באמצעות העתקות.

38 לרוב מדובר על קורס מרוכז או תחרות של כמה ימים הנערכים באוניברסיטה זרה. לעתים שכיחות הרבה פחות תהיה ההתנסות אינטנסיבית יותר, והיא תכלול תכנית קיץ בת כמה שבועות או אף סמסטר לימודים מלא.

39 הדברים מבוססים בחלקם על ניסיון המחבר, שיזם שלושה קורסים שונים בחו"ל בשנים תשע"ב-תשע"ד. בקורסים אלו למדה קבוצת סטודנטים ישראלים במוסדות זרים באירופה ובארצות-הברית, לעתים יחד עם סטודנטים זרים, לפרקי זמן של שבוע-שבועיים.

40 ראו למשל Mary Carmichael, *Harvard Investigates 125 Students for Cheating on* *Final Exam*, THE BOSTON GLOBE (30.8.2012); ליאור דטל "תואר ברמאות: כך מתנהלת תעשיית השקר של מכירת עבודות אקדמיות" *TheMarker* 26.12.2013 www.themarker.com/news/education/1.2199969 (נבדק לאחרונה ב-3.4.2014); שי ענבל "עבודה בעיניים" *תזה* 157, 5 (11.3.2013); דן סואן וניצה דוידוביץ' "יושרה ומשמעת באקדמיה: התמודדות עם סטודנטים סוררים בשני קמפוסים בישראל" *החינוך וסביבו* לא 33 (2009).

תופעת ההעתקות חוצה מגזרים, והיא אינה תלויה במין, בדת או באזור גאוגרפי.⁴¹ התופעה אינה תלויה בהישגים הלימודיים, והיא אינה מנת חלקם של סטודנטים מתקשים בלבד.⁴² כך, לא נמצאו פערים גדולים במיוחד בין שיעורם של הסטודנטים המצטיינים החוטאים ברמייה לבין שיעורם של הסטודנטים המרמים שאינם מצטיינים.⁴³ ואכן, מקרי רמייה בעבודות ובמבחנים מעסיקים רבות את ועדות המשמעת במוסדות להשכלה גבוהה, ומרבית הקובלנות נסובות סביב רמייה.⁴⁴ סטודנטים מעתיקים ממקורות (מבלי להשתמש בסימני ציטוט וכמובן מבלי להפנות אליהם); הם מעתיקים איש מרעהו, והם רוכשים עבודות מגורמים חיצוניים.

מדגם ארצי של 1,500 סטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה העלה שכ-71% מהם מעתיקים במבחנים.⁴⁵ מחקר שבחן את שיעורי הרמייה בבתי הספר למשפטים בישראל מעלה תמונה דומה. מהמחקר עולה שכ-60% מהסטודנטים למשפטים מעתיקים בבחינות או בעבודות.⁴⁶ רוב מוחץ של הסטודנטים נעזר בעבודות אחרים או מאפשר לחבריהם להיעזר בעבודותיהם בניגוד לנהלים.⁴⁷

חוקרים מסכימים כי בעיות יושרה ואתיקה הולכות ומחריפות עם השנים, והן הפכו לחמורות הרבה יותר בייחוד בדור האחרון.⁴⁸ ויובהר: בעיות אלו מתחילות הרבה לפני הלימודים האקדמיים. כך, למשל, מדי שנה נפסלות אלפי בחינות בגרות בשל העתקה.⁴⁹ סקר מעלה כי מחצית מתלמידי חטיבות הביניים והתיכון סבורים

41 יואל חשין "יושר אקדמי במוסדות להשכלה גבוהה בארץ" על הגובה 5, 17 (2006).

42 ראו למשל סקירת מחקרו של ד"ר יהודה פלד "ממחקר חדש עולה: יותר מ-95% מהסטודנטים חוטאים באי יושרה אקדמית בדרך אל התואר" זגמונד 12.6.2013 [zigmond.more-web. 12.6.2013](http://zigmond.more-web.co.il/he/portal/magazine/view/Default.aspx?ContentID=832) (נבדק לאחרונה ב-13.4.2014).

43 חשין, לעיל ה"ש 41. בהקשר זה מעניין יהיה לבדוק אם סטודנטים המשתתפים במסגרות דוגמת קליניקות ותכניות ייחודיות נוטים לרמות פחות מחבריהם. איננו מודעים לממצאים אמפיריים בעניין.

44 ראו סואן ודוידוביץ', לעיל ה"ש 40. במכללה הציבורית שנבדקה במחקר, היקף תיקי הרמייה מכלל התיקים הנדונים בוועדת המשמעת עמד בשנים תשס"ד-תשס"ו על 45%-60%. באוניברסיטה שנבדקה היקף תיקי הרמייה בתקופה האמורה עמד על 79%-87%.

45 חשין, לעיל ה"ש 41.

46 שם.

47 שם.

48 ראו למשל סואן ודוידוביץ', לעיל ה"ש 40, בעמ' 35-36, והאסמכתאות המובאות שם.

49 שם, בעמ' 37.

"לא-תשבע עין לראות, ולא תמלא-אוזן משמוע":
הגיעה העת ל"חדש תחת השמש" בחינוך המשפטי

כי העתקה במבחן היא נוהג מקובל ולגיטימי.⁵⁰ נתונים אלו שופכים אור על היקף הבעיה ועל חלק משורשיה.

כמה גורמים חוברים יחד והופכים את הבעיה לתופעה של ממש, ונמנה כאן את חלקם. ראשית, סטודנטים רבים אינם רואים בהעתקה דבר פסול או בעייתי. הם מביאים אתם נורמות פסולות אלו ממסגרות ומהתנסויות קודמות. זהו הגורם החמור ביותר. שנית, סטודנטים רבים מתקשים בלימודיהם. עבור רבים, הדרישות האקדמיות אינן מותאמות ליכולות. חלק מהבעיה נעוץ בפתיחת שערי ההשכלה הגבוהה, אך זהו רק קצה הקרחון. פעמים רבות גם סטודנטים בעלי נתוני קבלה גבוהים מתקשים בקריאת טקסטים מורכבים ובכתיבה.⁵¹ עומס לימודי והיקפי קריאה לא סבירים (כמו גם לימוד לתארים משולבים או כפולים) מחריפים, כמובן, את הבעיה. בנוסף, חלק מהסטודנטים נאלץ להתמודד עם קושי או לחץ כלכלי. לקושי זה סיבות שונות, ובהן: יוקר שכר הלימוד (במוסדות שאינם מתוקצבים); רמת החיים הגבוהה יחסית שלה הסטודנטים מורגלים או שואפים; ויוקר המחיה בישראל באופן כללי יותר. קשיים ולחצים אלו מוסיפים אף הם לקושי האקדמי, משום שהם מכרסמים במשאבים שהסטודנטים יכולים להשקיע בלימודיהם. שלישית, עבור סטודנטים רבים מטרת הלימודים היא השגת תואר ("השורה התחתונה") ולא תהליך הלמידה, הגדילה וההפתחות האינטלקטואלית, הרגשית והערכית.⁵² כפי שקבלה בפניי אחת מן הסטודנטיות האינטליגנטיות יותר שלימדתי, "המרוץ אחר הגלימה" מתנקז שנים רבות ל'מרוץ אחר (מחברת) הבחינה"⁵³. תפיסה צרה זו מפחיתה בערך הלימודים ועלולה גם היא לעודד סטודנטים לחפש קיצורי דרך ו"עיגול פינות". רביעית, אמצעי הרמייה מגוונים, זמינותם רבה ועלותם שווה לכל נפש.⁵⁴ כיום

50 ש.ם.

51 באופן כללי נשמעות טענות רבות כנגד עילגותם של הסטודנטים בדור הנוכחי. ראו למשל אלמוג ואלמוג, לעיל ה"ש 26, בעמ' 61, הטוענים כי הסטודנטים של היום "אינם יודעים לתפור מילים למשפטים ומשפטים לפסקאות [...] עילגותם הלשונית בכתב ובעל פה מדהימה, מה שמשאיר אותנו חסרי אונים". לדיון בדבר החינוך המשפטי ראו טריגר ומאוטנר, לעיל ה"ש 9.

52 ראו למשל אלמוג ואלמוג, לעיל ה"ש 26, בעמ' 60.

53 ראו גם דבריו של טריגר, המפנה אצבע מאשימה גם כלפי המרצים ("המרצים, כאמור, אחראים לא מעט לכך (בין שבמודע ובין שלא במודע) שהתלמידים מתמקדים כבר בתחילת לימודיהם בהשגת 'מחברת הבחינה' הנכונה"). טריגר ומאוטנר, לעיל ה"ש 9, בעמ' 88.

54 לכתבה משודרת מהעת האחרונה ראו דפנה ליאל "מחקר חדש: רוב של סטודנטים מרמים בדרך אל התואר" מאקו חדשות 2 6.4.2014 www.mako.co.il/news-israel/education/Article-2c0b3a17d783541004.htm (נבדק לאחרונה ב-13.4.2014).

יש שפע אתרי אינטרנט המציעים שירותי כתיבת עבודות לכל דורש.⁵⁵ חמישית, התחרות וההישגיות, בייחוד על רקע השוק ה"צפוף" של עריכת הדין, עלולות אף הן להביא סטודנטים להתפתות להשגת הישגים אקדמיים באופן שאינו כשר. שישית, סטודנטים רבים נמנים עם דור ה-Y, המאופיין ככלל בתרבות ה"מגיע לך".⁵⁶ גם גישה זו עלולה לעודד חוסר יושר ונטייה לזלזול בכללים המוסדיים. נטייה זו גוברת במיוחד מקום שבו הסטודנט חש ניכור כלפי מוסד הלימודים, חוסר שליטה בנעשה במוסד ובאופן הלימוד וההכשרה וחוסר שיתוף או התחשבות בעמדותיו. שביעית, אכיפת משמעת לקויה ועונשים קלים יחסית עלולים גם הם להחריף את ממדי התופעה.⁵⁷

שני דקאנים מתייחסים בתשובותיהם לתחום האתיקה כאל תחום חשוב ומרכזי המהווה את אחד מאתגרי ההווה של החינוך המשפטי. רבין סבור כי "בעידן של אידיאולוגיות שוק, אינדיבידואליזם והיחלשות תפיסת האתיקה והמוסר, יש חשיבות לעיצוב עורכי דין כבני אדם בעלי התנהגות אתית וערכית". לפיכך רבין מאמין כי "פיתוח תובנה אתית הוא רכיב מרכזי בחינוך המשפטי ועליו לתפוס מקום לכל אורכם ורוחבם של הלימודים" (ההערות במקור הוסרו). גם כרמי מאמין כי שדרוג החינוך האתי הוא אתגר של החינוך המשפטי. לשיטתו, "תופעת חוסר יושר של תלמידי משפטים חייבת לעורר דאגה וחשיבה על דרכי התמודדות למן שלב הקבלה, המשך במהלך הלימודים (והבחינות), ההתמחות והעיסוק במקצוע".⁵⁸ כדי להפנים את גודל האתגר חשוב להבין כי למוסדות למשפטים ישנו תמריץ להעלים עין מהתופעה, כדי לא "לפגוע" במוניטין שלהם בקרב סטודנטים ומועמדים ללימודים.⁵⁹ למרצים יש תמריץ להתעלם מהתופעה. התמודדות עם תופעת רמייה

55 ראו גם שם.

56 ראו למשל אלמוג ואלמוג, לעיל ה"ש 26. לא מן הנמנע כי מדובר בתופעת לוואי של התחזקות תרבות שוקית באקדמיה. לדיון בתופעה ובתחלואיה ראו טריגר ומאוטנר, לעיל ה"ש 9; קמיר, לעיל ה"ש 9.

57 מובן שבעניין זה לא כל המוסדות עשויים מקשה אחת. ראו והשוו סואן ווידוביץ', לעיל ה"ש 40.

58 בנוסף, כהן-אליה כורך בין העיסוק הקליני לבין החינוך האתי. לדבריו, "החינוך הקליני עצמו הוא מרכיב חשוב בטיפוח תפיסה אתית מקצועית וחברתית בקרב הסטודנטים".

59 זאת, אף שכניעה לבינוניות ופשרנות אינסופית פוגעת במוניטין המוסד בקרב חוגים אחרים. טריגר מתייחס למצב זה כאל מלכוד: "מכללה שבה הציונים לא מובטחים, ואפילו סיום הלימודים אינו מובטח, תרתיע מועמדים שיבקשו לקבל תמורה מלאה לכספם בדמות לימודים בתנאים נוחים ולא – מאתגרים, ורצוי עם ציונים גבוהים; אבל כניעה לדרישות שכאלה תפגע במוניטין של המכללה, וככל הנראה אף בסיכויי תלמידיה למצוא התמחות ובסיכויי בוגריה למצוא עבודה". טריגר ומאוטנר, לעיל ה"ש 9, בעמ' 115.

"לא-תשבע עין לראות, ולא תמלא-אוזן משמוע":
הגיעה העת ל"חדש תחת השמש" בחינוך המשפטי

מייצרת קונפליקטים; היא עלולה לפגוע בפופולריות של המרצה; ואולי החשוב ביותר היא מצריכה משאבים מחד גיסא, והיא אינה מוערכת או מתוגמלת על ידי המערכת מאידך גיסא. לסטודנטים נוח במצב הקיים, והמעורבים בתעשיית הרמייה מגלגלים מיליוני שקלים בשנה.⁶⁰

אולם למרות הפיתוי לעצום עין, עלינו לזכור כי דמותם של הסטודנטים והערכים והנורמות שהם רוכשים או מבססים בשנות לימודיהם משפיעים על דמות החברה. כאשר מדובר במשפטנים ועורכי הדין של המחר הבעיה חמורה שבעתיים. הכרה בגודל התופעה ובעומק הבעיה, התחקות על הגורמים לה והכנת תכנית עבודה מתאימה מחייבות אומץ, מחויבות לחינוך ערכי והשקעת משאבים מגוונים. ללא התמודדות אמיתית לא נוכל להשריש ערכים ותרבות של יושר ויושרה.

לבסוף, לבעיות ההתנהגות, האתיקה והמשמעת, הקשר חברתי וערכי רחב יותר. מחקרים בארצות-הברית מראים כי סטודנטים למשפטים הופכים במהלך שנות הלימוד לחומרניים ולאנוכיים יותר. הנכונות של הסטודנטים להשתמש בעריכת דין לשם קידום אוכלוסיות מוחלשות ושינוי חברתי פוחתת. האידיאלים שהביאו רבים מהם ללמוד משפטים מוחלפים בשאיפה לצבור הון, כבוד ומעמד.⁶¹ ברוח זו מציין מאוטנר כי "בהגיעם ללימודי המשפט הם [הסטודנטים – ש.ב.] עוברים סוציאליזציה מהירה, שלפיה היוקרה בעיסוק המשפטי המקצועי מצויה במשרדי עורכי הדין המובילים, אלה המייצגים את הלקוחות העסקיים הגדולים, ולא בשירות המדינה, ברשויות המקומיות, ובארגונים הפועלים בשירות הציבור." ⁶² ההשוואות בין הכנסותיהם של בוגרי בתי הספר למשפטים ופרסומן בתקשורת ודאי שאינם תורמים למיתון התופעה ולנכונות בתי הספר למשפטים להתמודד אתה.⁶³

60 ראו למשל דטל, לעיל ה"ש 40; ענבל, לעיל ה"ש 40.

61 ראו למשל Kennon M. Sheldon & Lawrence S. Krieger, *Does Legal Education Have Undermining Effects on Law Students? Evaluating Changes in Motivation, Values, and Well-Being*, 22 BEHAV.SCI.& L. 261 (2004). אמנם אין ממצאים אמפיריים מישראל, אך כל הסימנים מראים כי הוא הדין במקומותינו. הסטודנטים נוהרים לקורסים בתחום החינוך המסחרי ולהתמחויות בתחום; המשרות הנחשקות מצויות בעיקר במשרדים המסחריים המובילים; עורכי דין מסחריים בולטים זוכים לפרסום, יוקרה, מוניטין ושכר גבוה; והעיתונות המשפטית והכללית מקדישה תשומת לב רבה לנושאים כלכליים מסחריים ולעורכי הדין הבולטים בתחום.

62 טריגר ומאוטנר, לעיל ה"ש 9, בעמ' 83.

63 ראו למשל הילה רו "סקר השכר: המרכז הבינתחומי מוביל בסקר של בוגרי משפטים שכר ממוצע של כ-124 אלף שקל בשנה" *TheMarker* 10.5.2009 www.themarker.com/law/1.515361 (נבדק לאחרונה ב-3.4.2014).

בחלק זה התייחסנו לאתגר הערכי, ובאופן ספציפי יותר לבעיות אתיקה ומשמעת המוצאות את ביטוין בהעתקות וברמייה בעבודות ובמבחנים. המסקנה כי מדובר באתגר שעל בתי הספר למשפטים להתמודד אתו היא ביטוי להשקפה כללית יותר. לפי השקפה זו, לאקדמיה המשפטית נודע תפקיד רב-ממדי, שאינו מסתכם בפיתוח הידע המשפטי ובהנחלתו. לסקירה תמציתית של נקודה זו יוקדש החלק הבא.

4. מחויבות מרובת פנים

כידוע, בתי הספר למשפטים פועלים בתווך שבין דיסציפלינה אקדמית לבין הוראת מקצוע.⁶⁴ כפי שהדיון בסוגיית האתיקה המקצועית מלמד, בתי הספר למשפטים מחויבים לא רק "לחקור, להוסיף דעת וללמד"⁶⁵ אלא גם לדאוג להכשרה מקצועית נאותה. אולם חינוך משפטי אינו רק הכשרה משפטית.⁶⁶ כך, למשל, בתי הספר למשפטים רואים עצמם מחויבים לקהילה, ובכלל זה לסיוע לאוכלוסיות מוחלשות ולקידום פרויקטים חברתיים. לשיטתם של עו"ד נופר אסלמן וד"ר שמואל בכר, למחויבויות אלו יש להוסיף מחויבות לרווחתם, לשגשוגם ולשלמותם הנפשית (wellbeing) של הסטודנטים.⁶⁷

ריבוי המחויבויות האמור בא לידי ביטוי במגוון פעולות שנקטות על ידי הפקולטות למשפטים, והוא מומחש גם בדבריהם של חלק מהדקאנים. דוגמה אחת היא תכניות החונכות, הקיימות כיום במוסדות רבים. כך, לדוגמה, כרמי מציינ כי "הנהלת בית הספר הקימה את מוסד החונכות. לכל מרצה הוקצו כמה תלמידים. המרצה מופקד על הושטת עזרה לחניכיו הן בתחומי הלימודים והן בתחומים אחרים, לרבות ייעוץ ועזרה בבעיות אישיות, עבודה, חברה, דיור וכיו"ב". לדברי כהן-אליה, בית הספר שבראשו הוא עומד מספק "חונכים לתלמידים מתקשים ומציעים שירותים מנהליים ואקדמיים נלווים שמעצימים את היכולות של הסטודנטים". תמיכה זו חשובה במיוחד על רקע הקשיים הפסיכולוגיים שחווים תלמידי משפטים רבים.⁶⁸

64 ראו למשל, Nili Cohen & Daniel Friedman, *Selecting Minds in a Multicultural, Besieged, Isolated Society*, 41 Am. J. Comp. L. 449 (1993).

65 חיים גנו "חופש אקדמי" עיוני משפט יב 415, 420 (1987).

66 עוד על המושג "חינוך משפטי" ושאלת היחס בינו לבין "הכשרה משפטית" ראו טריגר ומאוטר, לעיל ה"ש 9. כן ראו קמיר, לעיל ה"ש 9.

67 נופר אסלמן ושמואל בכר "אושר סטודנטיאלי וחינוך משפטי: לא בבית ספרינו?".

68 לסקירה ולדיון בנושא תכניות תמיכה של בתי ספר למשפטים ותפקידם האקדמי והפסיכולוגי ראו Paula Lustbader, *From Dreams to Reality: The Emerging Role of Law School Academic Support Programs*, 31 U.S.F.L. Rev. 839 (1997).

"לא-תשבע עין לראות, ולא תמלא-אוזן משמוע":
הגיעה העת ל"חדש תחת השמש" בחינוך המשפטי

נראה כי שקלול נקודת המבט הסטודנטיאלית בא לידי ביטוי בדרכים נוספות.⁶⁹ כך, פקולטות רבות למשפטים מגבילות כיום את מכסת הקריאה שניתן לדרוש מסטודנטים. בה בעת, מוסדות רבים פועלים להגדלת היצע הקורסים והפרויקטים שמהם יכול הסטודנט לבחור.⁷⁰ כל אלו מעידים על הבנת צורכי הסטודנטים והתחשבות מסוימת בצרכים אלו. לא מדובר בדבר של מה בכך.

ד"ר אורית קמיר מציגה במאמרה פרספקטיבה חדשה ואחרת המתכתבת עם הצורך לשקלל במונח "חינוך משפטי" את טובת הסטודנטים, נמעני החינוך המשפטי. לדעתה של קמיר, על המושג "חינוך משפטי" לכלול תהליך טרנספורמטיבי יסודי. לשיטתה, "במהלכו של חינוך אדם מתעצב; הוא משתנה, מתפתח, מממש פוטנציאל ומתחדש [...] שינוי וגדילה חינוכיים המתרחשים לאורך זמן עשויים להניב התחברות לעומק תודעתי, נפשי ופסיכולוגי ולהכיל משמעות ערכית כבדת משקל". לכן מציעה קמיר להתייחס ל"פיתוח של כבוד מְחֵיהּ מקצועי אישי של תלמידי המשפטים" כאל אחת ממטרות החינוך המשפטי. בהינתן מטרה זו, על החינוך המשפטי לשאוף "לעזור ללומדת להכיר את עצמה כלומדת, ולפתח את יכולות הלמידה המשפטיות שלה באופן מושכל ומודע".

המאמץ הניכר שעושים בתי הספר למשפטים להציע לסטודנטים התנסויות קליניות מתקשר לעניין זה. התנסויות קליניות תורמות רבות להתפתחותו של הסטודנט ולהכשרתו. הן מהוות ביטוי למחויבות של בתי הספר למשפטים לקהילה ולחברה, כמו גם לאיכות ההכשרה של הסטודנט. ואכן, דקאנים רבים התייחסו בתשובותיהם לשאלת מעמדן של הקליניקות, יעדן ומקומן.⁷¹

69 חלק מהדקאנים אף רואה בתלמידים "נמענים" או "צרכנים". ראו למשל דברי הכהן ("רמת הבקרה השתפרה פלאים. הן בשל מודעות גוברת והולכת של המוסדות עצמם לחשיבותה ולחינויותה, הן בשל תחרות הולכת וגוברת בשוק המשפטים בישראל והדרישות הנחרצות מצד ה"נמענים" וה"צרכנים" הסטודנטים"). לביקורת על המשגה זו ראו טריגר ומאוטר, לעיל ה"ש 9.

70 יוער כי למהלך זה עלולות להיות גם השלכות שליליות. העברת אחריות הבחירה לידי הסטודנטים, שאינם מצוידים בידע ובכלים מתאימים לבצע בחירות מושכלות, אינו תמיד הדבר הנכון. מהלך זה יכול לפגוע הן באיכות ההחלטה (ולכן בהכשרה המקצועית) של הסטודנט והן בשביעות רצונו. להסבר כללי נרחב ראו BARRY SCHWARTZ, THE PARADOX OF CHOICE (2004). כן ראו SHEENA IYENGAR, THE ART OF CHOOSING (2010); אלמוג ואלמוג, לעיל ה"ש 26, בעמ' 62.

71 ליפשיץ, למשל, מדגיש כי "כל הסטודנטים לתואר ראשון משתתפים גם באחת מעשר קליניקות משפטיות, שמטרתן כפולה: להעניק סיוע לאוכלוסיות חלשות במימוש זכויותיהן, ולחנך לרגישות חברתית ולנכונות לסייע לאוכלוסיות חלשות גם בהמשך דרכם המקצועית של

לבסוף, המחויבות של הפקולטות למשפטים להכשרת סטודנטים מתבטאת גם בחתירה לשפר את איכות ההוראה ולתת לה יותר דגש. כך, למשל, חלק מהדקאנים מזכיר את קיומה של רשות הוראה או אנשי מקצוע בתחום המסייעים למרצים לשפר את איכות ההוראה.⁷² דקאן פקולטה אחרת מסביר כי קידום לדרגת מרצה בכיר מותנה ב"דו"ח הוראה".⁷³ אך כפי שנסביר מיד, בכך לא די.

5. סביבת הלמידה, איכות השיעורים ורכישת מיומנויות

עמדנו לעיל על הדרך שבה התפתחויות טכנולוגיות יכולות להשפיע על אופי השיעור. כפי שישנו פער גדול בין ההתפתחויות הטכנולוגיות לבין אופי השיעור, כך ישנו פער גדול בין ההתפתחויות בתחום ההוראה והחינוך לבין הדרך שבה מרצים רבים מלמדים משפטים. עבור מרצים רבים, עולם ההוראה כאילו קפא על שמריו. כפי שוויילר ופרידמן מיטיבים לתאר ברשימתם מתחילת המאה, מורים רבים עדיין חוזרים על עצמם מדי שנה, בבחינת "מצוות אנשים מלומדה".⁷⁴ דע עקא, שסביבת הלימודים ונמעני השיעור השתנו.

בנוגע לסביבת הלימוד, עמדנו לעיל על מקצת השפעותיהם של השינויים הטכנולוגיים. הנגישות למידע הולכת וגוברת. בסביבה שבה המידע מצוי במרחק לחיצת כפתור, חשיבות ההוראה המסורתית המבוססת על העברת מידע מהמרצה לסטודנט פוחתת. בנוגע לנמעני השיעור, חשוב לזכור כי דיוקן הסטודנטים הלומדים כיום (דור ה-Y) באקדמיה שונה באופן ניכר מדיוקן הסטודנטים של הדורות

הסטודנטים". רבין מטעים כי "החינוך הקליני מהווה כיום זירה מרכזית בבתי ספר למשפטים הן עבור הסטודנטים והן עבור בית הספר". לדעתו, "נדמה כי הגדלת הזירה הקלינית ומתן אפשרויות מגוונות וייחודיות לסטודנטים אמורים להיות היעדים המרכזיים של בתי הספר למשפטים". כהן-אליה מתגאה אף הוא בעשייה הקלינית. הוא סבור כי "החינוך הקליני עצמו הוא מרכיב חשוב בטיפוח תפיסה אתית מקצועית וחברתית בקרב הסטודנטים". לכן הוא מייחס "חשיבות גדולה בחיזוק מעמדו של החינוך הקליני, שמשלב בין החתירה למקצוענות במוסד פרטי לבין טיפוח הערכיות בקרב הדור הבא של עורכי הדין". לבסוף, שפירא תוהה אם אין מקום לפתוח מסלול לימודים "פרקטי", במסגרתו "יינתן משקל משמעותי בתכנית הלימודים למרכיב הקליניקות". לדיון במגוון היבטים הנוגעים לקליניקות ולעשייה הקלינית ראו כרך יז) של כתב העת המשפט (2012) המוקדש לנושא הקליניקות.

72 ראו למשל דברי פרופ' הכהן ופרופ' שני.

73 לדברי פרופ' ברזילי, "באוניברסיטת חיפה הונהגה לאחרונה שיטה שלפיה בכל דו"חות הדקאן בדבר מועמדים ומועמדות לקידום לדרגת מרצה בכיר עם קביעות, נדרש דו"ח הוראה של הדקאן לגבי המועמד/ת המבוסס על ביקור הדקאן או נציגו בשיעור של המרצה הנדון".

74 ויילר ופרידמן, לעיל ה"ש 11.

"לא-תשבע עין לראות, ולא תמלא-אוזן משמוע":
הגיעה העת ל"חדש תחת השמש" בחינוך המשפטי

הקודמים.⁷⁵ כאמור, פתיחת המכללות גם מאפשרת לסטודנטים בעלי נתוני קבלה נמוכים יותר ובעלי רקע סוציו-אקונומי אחר ללמוד משפטים. פתיחת המכללות הציבוריות בפריפריה⁷⁶ מנגישה את לימודי המקצוע לאזורים שעד כה לא היו "על המפה". לכך נודעת השפעה לא רק על רמת הסטודנטים ועל הרקע שלהם, כי אם גם על מידת ההטרוגניות של הסטודנטים למשפטים.⁷⁷ מרצים רבים אינם משקללים עניינים אלו בעת בניית הקורס שהם מלמדים.⁷⁸

באופן כללי יותר, מרצים רבים למשפטים אינם מודעים למחקרים ולמצאים מחקריים-עיוניים בתחום החינוך וההוראה. חוסר מודעות זה פוגע ביכולת המרצה לבנות את השיעורים ואת הקורס באופן המשיג את יעדיו. דוגמה בסיסית היא הטקסונומיה של בלום. טקסונומיה זו כוללת מדרג של שש קטגוריות של מיומנויות קוגניטיביות, הנבנות כל אחת על הקודמת לה. המדרג כולל (מהבסיסי למתקדם): ידע, הבנה, יישום, אנליזה, סינתזה והערכה ביקורתית.⁷⁹ פרופ' דוד פסיג סבור כי כדי להיערך כראוי להכשרת דור העתיד, יש להרחיב ולעדכן את שש הקטגוריות הללו.⁸⁰ בנוסף סבור פסיג שיש להוסיף קטגוריה שביעית של מיומנות קוגניטיבית: השבחה.⁸¹ השבחה, לשיטתו, היא היכולת "לבחור במצרף המתאים של מידע וליישמו בפתרון בעיות בסיטואציות שונות, בזמן ובמקום ובכך להשביח את המצרף".⁸²

הפיגור בדרך שבה מרצים רבים מלמדים מתעצם על רקע ממצאים עדכניים מתחום חקר המוח והרגשות. מרצים אינם מכירים די את תחום חקר המוח והפסיכולוגיה

- 75 לסקירה מעניינת ראו אלמוג ואלמוג, לעיל ה"ש 26.
- 76 הכוונה, כמובן, לבתי הספר למשפטים במכללת צפת ובמכללת ספיר.
- 77 הטרוגניות זו מעלה סוגיה נוספת לדיון, הנוגעת להכשרת סטודנטים מצטיינים, לטיפוחם, לעידוד מצוינות ולתגמולה. נקודה זו, על אף חשיבותה, חוגרת מגדרי רשימה זו.
- 78 ראו גם הערתו של שפירא שלפיה ספק אם המכללות נערכו כראוי לפתיחת שערי ההשכלה הגבוהה בפני "אוכלוסיות רחבות ומגוונות יותר".
- 79 ראו TAXONOMY OF EDUCATIONAL OBJECTIVES: THE CLASSIFICATION OF EDUCATIONAL GOALS, Handbook I: Cognitive Domain (B. S. Bloom, M. D. Engelhart, E. J. Furst, W. H. Hill & D. R. Krathwohl eds., 1956). להסבר ודיון ראו גם פסיג, לעיל ה"ש 1, פרק 3. הטקסונומיה מוזכרת בתשובותיה של רבין-מרגליות.
- 80 פסיג, לעיל ה"ש 1, פרק 4.
- 81 שם. בעיקר בפרק 5.
- 82 שם, בעמ' 79, 85. כהמחשה מתאר פסיג מסעדה המציעה ללקוחותיה לא רק רכישת מנות מזון, אלא גם רכישת פרטי ריהוט וכלי מטבח. החיבור המקורי בין שני תחומי מסחר שלכאורה אין ביניהם קשר הוא ביטוי ל"השבחה".

הקוגניטיבית, והם אינם משתמשים בתוכנות שמחקרים בתחום מציעים.⁸³ מחקרים מלמדים כי למידה אינה מתבצעת בחלל קוגניטיבי "נקי", וכי מעורבים בה רגשות ותהליכים אחרים. כדי לממש את פוטנציאל הלמידה של הסטודנטים עלינו להבין באופן שלם יותר כיצד פועלים תהליכי הלמידה וממה הם מורכבים. הבנה טובה יותר של תהליכים קוגניטיביים ורגשיים תסייע לנו להשיג את יעדי ההוראה ולשפר את איכותה.⁸⁴ באמצעותה נוכל לעודד באופן טוב יותר מוטיבציה, למידה איכותית לטווח ארוך, פיתוח יכולת חשיבה ויכולת פתרון בעיות.⁸⁵ על רקע אלו יש לקרוא את מאמרו של עו"ד רוני כהן.⁸⁶ לדעתו של כהן, על לימודי המשפטים להסיט את הדגש מהקניית ידע משפטי להתמקדות בתהליך הלמידה. לשיטתו, התמקדות בתהליך הלמידה תסייע בפיתוח מיומנויות חשיבה. התמקדות שכזו "תקנה לסטודנטים מיומנויות לשימוש אפקטיבי בידע המשפטי".⁸⁷ לכן כהן סבור כי חינוך משפטי ראוי רואה בידע המשפטי "פלטפורמה להקניית מיומנויות חשיבה וכישורים מקצועיים".⁸⁸ את עמדתו הוא מבסס על גישת "החינוך הליברלי", המתמקדת בעיצוב מחשבתו של הסטודנט במקום בתוכן שהוא לומד. לבסוף חשוב לזכור כי מחקרים מראים שאין קשר מובהק (ולפרקים אין קשר כלל) בין איכות ההוראה לבין איכות המחקר.⁸⁹ היינו, אפשר להיות חוקר מצוין

- 83 לדברים ברוח זו ראו למשל Dian F. Halpern, *Teaching Critical Thinking for Transfer across Domains: Dispositions, Skills, Structure Training, and Metacognitive Monitoring*, 53 AM. PSYCHOL. 449 (1998).
- 84 ראו Edwin S. Fruehwald, *How to Become an Expert Law Teacher by Understanding the Neurobiology of Learning* (July 23, 2012), http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2115768 available at (נבדק לאחרונה ב-3.4.2014).
- 85 ראו למשל Hillary Burgess, *Deepening the Discourse Using the Legal Mind's Eye: Lessons from Neuroscience and Psychology that Optimize Law School Learning*, 29 QUINNIPIAC L. REV. 3 (2010).
- 86 כהן, לעיל ה"ש 30.
- 87 שם, בעמ' 283.
- 88 שם, בעמ' 284.
- 89 למחקר אמפירי מקיף ראו Benjamin Barton, *Is there a Correlation Between Law Professor Publication Counts, Law Review Citation Counts, and Teaching Evaluations? An Empirical Study*, 5 J. EMPIRICAL. L. STUD. 619 (2008). לגישה מסויגת יותר שלפיה בנסיבות מסוימות ייתכן שיש מתאם חיובי בין השניים ראו Tom Ginsburg & Thomas J. Miles, *The Teaching/Research Tradeoff in Law: Data from the Right Tail* (February 11, 2014), available at http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2394114 (נבדק לאחרונה ב-11.4.2014).

"לא-תשבע עין לראות, ולא תמלא-אוזן משמוע":
הגיעה העת ל"חדש תחת השמש" בחינוך המשפטי

ומורה גרוע; חוקר גרוע ומורה מצוין; חוקר ומורה גרוע או חוקר ומרצה מצוין.⁹⁰ יש לעודד ולתגמל השקעה בהוראה ללא קשר לשאלה מה היחס (אם בכלל) בין איכות המחקר לבין איכות ההוראה; ובפני בתי הספר למשפטים אפשרויות שונות ורבות לעשות זאת.⁹¹ כך, למשל, ניתן לתת למרצים מצטיינים מענקי הוראה; לאפשר למרצים מצטיינים להשתתף בכנסים בין-לאומיים בנושא הוראה וחינוך (נוסף על מכסת הכנסים הרגילה); לקיים אירועי הוקרה למרצים מצטיינים; לפרסם הצטיינות הוראה ברבים, ובמקרים מסוימים אף לתת לאיכות ההוראה משקל משמעותי יותר בהליכי קידום.

6. כישורים "רכים" במציאות דינמית

המחויבות של בתי הספר למשפטים להכשרת הסטודנטים ולקהילה המשפטית מחייבת הכרה בתמורות המשפיעות על תפקידו של עורך הדין. חלק משמעותי מתמורות אלו נעוץ במעבר מתפיסה אדברסרית לתפיסה שיתופית ובשימוש בהליכים חלופיים לפתרון סכסוכים. לפיכך, וכפי שמסבירה ד"ר קרני פרלמן במאמרה,⁹² ידע וכישורים הנוגעים לייצוג לקוחות במשא ומתן ובהליכי יישוב סכסוכים חשובים היום לעורך הדין יותר מאי פעם.⁹³

ההתמקדות בסוג כישורים אחד המאפיין עריכת דין אדברסרית מקפחת ובמידה מסוימת אף מדירה סטודנטים שניחנו במיומנויות וכישורים שונים. לכן טוב יעשו בתי הספר למשפטים אם ירחיבו את מנעד הכישורים והמיומנויות המוקנים לסטודנטים.⁹⁴ בהקשר זה חשוב גם להבחין בין מצוינות לבין הצטיינות⁹⁵ ולעשות

90 מובן שמדובר בספקטרום של איכות (עם דרגות ביניים שונות), ולא במצבים בינריים (מצוין או גרוע).

91 המונח "הוראה איכותית" אינו מתמצא במשובי הסטודנטים, והוא יכול לכלול הערכת עמיתים, בחינת סילבוסים, שיחות משוב עם בוגרים, שימוש בשיטות הוראה אפקטיביות, הקפדה על נוהלי המוסד ועל כללי אתיקה ומשמעת ועוד. ראו גם טריגר ומאוטנר, לעיל ה"ש 9.

92 קרני פרלמן "יישוב סכסוכים וחינוך משפטי הולם/חלופי למשפטן".

93 חשיבות זו עולה בקנה אחד גם עם עמדתה של קמיר, שלפיה כבוד המחיה המקצועי של המשפטן יכול להכיל היבטים מגוונים שאינם מוגבלים להישגים אדברסריים או חומרניים. קמיר, לעיל ה"ש 9.

94 לטענתם של אלמוג ואלמוג, האקדמיה אפילו לא מודדת השכלה רחבה וכישורי למידה. לדעתם, האקדמיה אינה מבקרת באופן שיטתי "השכלה רחבה, בשלות אינטלקטואלית ורגשית וודאי שלא כישורי למידה, ניתוח, עיבוד מידע ושפה. אילו היינו בודקים את כל זה, קרוב לוודאי שהציבור היה מזדעזע מהתוצאות". אלמוג ואלמוג, לעיל ה"ש 26.

95 הצטיינות משקפת קריטריון אובייקטיבי חיצוני, דוגמת ציון ממוצע 90 או השתייכות לחמשת

יותר כדי לעודד ולתגמל את הראשון ולא רק את השני.⁹⁶ לכן גם חשוב שלא להפריז בחשיבותם של מדדים "אובייקטיביים" מסוימים המשמשים להשוואה בין מוסדות (דוגמת מבחני לשכה, ציוני סכם ורמת השתכרות הבוגרים).⁹⁷ לא מן הנמנע כי גישה שכזו אף עשויה לתרום לצמצום התנהלות לא ערכית או לא אתית של הסטודנטים; תופעה שעליה עמדנו לעיל.⁹⁸

יתר על כן, חלק גדול מהסטודנטים למשפטים מבקש ללמוד משפטים לא דווקא על מנת לעבוד בהמשך כעורכי דין, וכאמור, רבים מהם עוזבים את המקצוע. כחלק מתופעה זו, משפטים רבים מעורבים במנהיגות חברתית ופוליטית, כמו גם בפעילות עסקית ויזמית. בין שמדובר בעורכי דין ובין שמדובר במשלחי יד אחרים, כיום גוברת ההבנה כי כְּשִׁירוֹת רגשית הכרחית להצלחה מקצועית בתחומי עבודה שונים.⁹⁹

בהקשר זה מעניין להזכיר סקר מעניין שנערך באחרונה על ידי בית הספר למשפטים של אוניברסיטת הרווארד. במסגרת הסקר התבקשו 124 עורכי דין ממשרדים מובילים לציין כיצד יכול בית הספר למשפטים של הרווארד לשפר את

האחוזים העליונים בכיתה. לעומת זאת, מצוינות נמדדת באופן סובייקטיבי, והיא משקפת את המאמצים שעושה הפרט למיצוי יכולתו וכישוריו. לדיון ראו מאמרם של אסלמן ובכר, לעיל ה"ש 67. כן ראו דבריו של רבין, שלפיהם "כאשר מנסים לדרג בתי ספר למשפטים, ראוי לבדוק לא רק הצלחה אובייקטיבית (כגון הצלחה בבחינות ההסמכה של לשכת עורכי הדין, השמה של מתמחים בבית המשפט העליון וכדומה), אלא גם את המאמץ של המוסד לטפח סטודנטים כאנשים מקצועיים ולעודד אותם למצות את היכולת שלהם (תהא אשר תהא)".

96 ראו והשוו פרלמן, לעיל ה"ש 92. פרלמן סבורה כי הדגש שמושם על הצטיינות (בשונה מהצטיינות) מנציח ערכים אדברסריים (כגון תחרות) שלהם השלכות מורכבות ולא תמיד חיוביות.

97 זאת, פרט למגבלות הידועות של המדדים האמורים, כמו גם למערכת התמריצים הבעייתית לפרקים שהם מייצרים (דוגמת השקעה מוסדית בקורסי הכנה ללשכה; הוראת משפטים באופן מכניסטי וטכני המקדם הצלחה בבחינות לשכה; הקשחת נתוני הקבלה ואי-הנגשת המקצוע לאוכלוסיות מוחלשות; עידוד השמת סטודנטים בסקטור המסחרי דווקא (כדי להציג נתוני השתכרות מרשימים) ולא במקומות חשובים אחרים דוגמת עמותות ושירות המדינה בהם רמת ההשתכרות נמוכה יותר ועוד). לדיון ראו גם טריגר ומאוטר, לעיל ה"ש 9.

98 ראו חלק 3 "האתגר הערכי ותחום האתיקה המקצועית". להערכתנו, גישה חינוכית המעודדת מצוינות אישית, היוצרת מחויבות ערכית של הסטודנטים למסגרת בה הם נמצאים, המתגמלת "השקעה בדרך" ולא רק "שורה תחתונה", והמלמדת סטודנטים להיות רגישים ואכפתיים יותר יכולה למתן את הנטייה לרמות ולנהוג באופן לא ערכי.

99 הכתיבה על כך ענפה ורבה. ליישום בהקשר לחינוך משפטי ראו בכר, לעיל ה"ש 7, בעמ' 27 והאסמכתאות המובאות שם.

"לא-תשבע עין לראות, ולא תמלא-אוזן משמוע":
הגיעה העת ל"חדש תחת השמש" בחינוך המשפטי

תכנית הלימודים. כן נשאלו עורכי הדין אילו תחומים וקורסים כדאי לסטודנטים למשפטים ללמוד. מן המחקר עולה כי מיומנויות וקורסים שאינם מסורתיים, דוגמת אסטרטגיה עסקית ועבודת צוות, חשובים יותר בהשוואה למיומנויות ולקורסים מסורתיים רבים.¹⁰⁰ גם בתחומים אחרים חברות משגשגות מדגישות כי עובדים מוצלחים אינם מאופיינים במומחיות או בציונים גבוהים, כי אם ביכולות ובכישורים דוגמת מנהיגות, עבודת צוות, ענווה, סקרנות, מוכנות ללמוד וכדומה.¹⁰¹ תהליכים וגורמים אלו ואחרים מדגישים את הצורך במתן מקום משמעותי יותר למגוון מיומנויות ולכישורים רכים,¹⁰² ובכלל זה אינטליגנציה רגשית, אינטליגנציה חברתית וניהול.¹⁰³

עניין זה מתקשר להתפתחויות מדעיות בתחום חקר המוח, המאפשרות למפות את הקשר שבין רגשות אנושיים לבין מיקומם במוח ולהבין טוב יותר את היחס שבין רגשות לבין התנהגות.¹⁰⁴ יישום חקר המוח לתחום המשפט יכול להניב שלל תובנות חדשניות וחשובות, ובמגוון ענפי משפט. פרט להקניית ידע עדכני ורלוונטי, שילוב תכנים בתחום מדעי המוח בתכנית הלימודים המשפטית תשפר את מיומנויותיו ואת

100 למצאי הסקר ולדיון בו ראו John C. Coates, IV, Jesse M. Fried & Kathryn E. Spier, *What Courses Should Law Students Take? Harvard's Largest Employers Weigh In*, (February 17, 2014), available at http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2397317 (נבדק לאחרונה ב-11.4.2014).

101 לדוגמה מעניינת מהעת האחרונה ראו Thomas L. Friedman, *How to Get a Job at Google*, THE NEW YORK TIMES (February 22, 2014) http://www.nytimes.com/2014/02/23/opinion/sunday/friedman-how-to-get-a-job-at-google.html?_r=0 (נבדק לאחרונה ב-11.4.2014).

102 יתר על כן, מחקרים מראים כי לא ניתן לנתק בין השכל לבין הרגש, וכי הניתוח השכלתני מושפע באופן אינהרנטי מרגשות, אמפטיה, הזדהות, נועם הליכות, חשיבה יצירתית, שיתוף פעולה, פשרנות והשכנת שלום. להתייחסות למגוון מיומנויות ובכלל זה להפעלת אינטליגנציה רגשית כחלק מהחינוך המשפטי ראו פרלמן, לעיל ה"ש 92. פרלמן מתייחסת למיומנויות פנימיות (intrapersonal skills) ולמיומנויות חיצוניות (interpersonal skills) הנדרשות מהמשפטן ה"חדש" (ההסדרי והתרפויטי). במסגרת זו היא מזכירה מודעות עצמית גבוהה, שליטה בתגובות וברגשות, הפעלת אינטליגנציה רגשית, הקשבה פעילה, דינמיקה קבוצתית ועבודת צוות.

103 כידוע, חלק מהחוקרים סבור כי אינטליגנציה רגשית חשובה יותר מאינטליגנציה קוגניטיבית להצלחה מקצועית ואישית. ראו למשל DANIEL GOLEMAN, *EMOTIONAL INTELLIGENCE: WHY IT CAN MATTER MORE THAN IQ* (2006).

104 ראו למשל NEUROECONOMICS *DECISION MAKING AND THE BRAIN* (Paul W. Glimcher et al. eds., 2009).

כישוריו של הסטודנט. היא גם תחזק את מודעתו לתחומים "רכים" שכיום אינם זוכים, כאמור, לדגש מספיק. בכך נגדיל את הסיכוי להכשיר עורכי דין ומשפטנים בעלי תפיסה הוליסטית, עמוקה ואנושית יותר.

7. מסלולי לימוד ייחודיים: סגרגציה עכשיו?

תופעה נוספת שהולכת ותופסת תאוצה היא קיומם של מסלולי לימוד נפרדים לאוכלוסיות שונות. דוגמה אחת היא מסלולי לימוד נפרדים לתלמידים דתיים וחרדים (הכוללים הפרדה בין נשים לבין גברים).¹⁰⁵ קיומם של מסלולים נפרדים אלו מעלה שאלות נורמטיביות קשות. האם על האקדמיה לקדם בברכה פתיחת מסלולי לימוד נפרדים לאוכלוסיות מוגדרות (דוגמת חרדים)? באיזו מידה שילוב אוכלוסיות (כגון חרדים וערבים) בעולם ההשכלה ובשוק העבודה היא משימה שעל האקדמיה לקחת על עצמה, ובאיזה מחיר?¹⁰⁶

מאמרם של ד"ר ירון זילברשטיין ועו"ד יעל עפרון מפנה את הזרקור לאוכלוסייה הערבית.¹⁰⁷ שיעורי השתתפותה של האוכלוסייה הערבית בשוק ההשכלה הגבוהה גדלים בקצב מהיר במיוחד.¹⁰⁸ במאמרם מבקשים זילברשטיין ועפרון "לאפיין מגמות מרכזיות המובילות סטודנטים מהמגזר הערבי ללימודי משפטים במכללת צפת,

105 מסלולים אלו פופולריים מאוד בקרב אוכלוסיות היעד. כך, לדוגמה, כשליש מהסטודנטים החרדים לומדים משפטים; מרביתם במסלולים ייעודיים נפרדים. ראו הילה ויסברג "אומרים לבחור ישיבה בן 20 עם ילדים 'תלמד משפטים או מינהל עסקים', אז הוא עושה מה שאומרים לו **TheMarker** 31.1.2013 www.themarker.com/career/2.307/1.1919069 (נבדק לאחרונה ב-4.4.2014). כן ראו יעקב לופו ואסף מלחי יחסם של תלמידי ישיבות חרדים ללימודים כללים ולימודי מקצוע www.moit.gov.il/NR/rdonlyres/8B0646B8-8166-4BF6-B47C-20144A5C5EFA/0/X11731.pdf (נבדק לאחרונה ב-11.5.2014).

106 לחשיבות ההשכלה בחברה החרדית ולניתוח היחס בינה לבין שיעורי תעסוקה והכנסה באוכלוסייה זו ראו איתן רגב "השכלה ותעסוקה במגזר החרדי" דוח מצב המדינה הברה, כלכלה ומדיניות 2013 111 (דן בן-דוד עורך, 2013).

107 יעל זילברשטיין ויעל עפרון "לימודי משפטים כתמריץ לשינוי חברתי מגזרי, וחופץ-מגזרי: המקרה של סטודנטים ערבים למשפטים במכללת צפת".

108 בין השנים תש"ן-תשס"א גדל שיעור הסטודנטים הערבים בכ-220%. ראו הוועדה לתכנון ולתקצוב "נתונים על מערכת ההשכלה הגבוהה" דין וחשבון מס' 28/29 לשנים תשס"א (2000/2001) תשס"ב (2001/2002) 146 (תמיר ברשד ואסתי ביהם עורכים, 2003). מגמת הגידול ברכישת השכלה אקדמית באוכלוסייה הערבית נמשכת גם בשנים האחרונות. ראו המועצה להשכלה גבוהה מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל 2013 לקט נתונים 1-4 (חזה קליין-אבישי, מיכל אופיר וילנה קרול עורכות, 2013).

"לא-תשבע עין לראות, ולא תמלא-אוזן משמוע":
הגיעה העת ל"חדש תחת השמש" בחינוך המשפטי

ובדרכי הפעולה שבהן הם היו רוצים לנקוט כעורכי דין בהמשך".¹⁰⁹ המחקר מבקש לבדוק אילו מאפיינים בלימודי המשפטים הביאו לשינויים בעולמם של הסטודנטים הערבים, ובאילו תחומים מעוניינים סטודנטים ערבים לשמש כסוכני שינוי. לא מן הנמנע כי ממצאי המאמר ותובנותיו יוכלו להתוות קווי חשיבה ומסגרת עיונית הרלוונטיים גם לדיון בנוגע לקיומם של מסלול לימוד נפרדים לחרדים.

דוגמה אחרת (ושונה) של מסלול לימודי משפטים נפרד היא מסלולים ייחודיים לאקדמאים, בהם לומדים סטודנטים בעלי תואר אקדמי קודם. באופן כללי, ישנם שני סוגים של מסלולים לאקדמאים. המסלול האחד כולל לימודים לקראת תואר שני בלימודי משפט ללא משפטים (M.A.), שאינם מקנים זכות להתמחות במשפטים. כלומר, מדובר בלימודי העשרה המקנים ידע משפטי מבלי שלבוגר תהיה אפשרות לעסוק לאחר מכן במקצוע עריכת הדין. המסלול האחר כולל לימודי תואר ראשון (LL.B.) למשפטים לבעלי תואר קודם.

מסלולי לימוד לאקדמאים עולים בקנה אחד עם מגמות כלליות אחרות בתחום ההשכלה. המגמה האחת היא הביקוש הכללי להשכלה.¹¹⁰ כיום יותר ויותר אנשים מבקשים לרכוש השכלה, פורמלית ולא פורמלית, בתחומים שונים ובגילים שונים. מגמה כללית נוספת התומכת בקיומם של מסלולי לימוד לאקדמאים היא ניידות עובדים. עובדים כיום נאמנים פחות למקום העבודה, והם מוכנים להחליף מקום עבודה ותחומי עיסוק בתדירות גבוהה בהשוואה לנכונותם לעשות כן בעבר.¹¹¹ מגמה שלישית היא תפיסת לימודי משפטים כלימודים כלליים, ולא דווקא כאמצעי לרכישת מקצוע עריכת דין. מגמה זו מוצאת את ביטויה, בין היתר, בלימודי תואר שני ללא משפטים. כל אלו עשויים ללמד כי הביקוש ללימודי תואר לאקדמאים אינו בגדר תופעה שתחלוף בשנים הקרובות.

סוגיה חשובה ומעניינת נוספת היא שגשוגם של מסלולי לימוד משולבים או כפולים, המתקיימים גם הם פעמים רבות כמסלולי לימוד נפרדים. כיום לומדים תלמידים רבים לתואר דו-חוגי או בתכנית משולבת (משפטים-כלכלה, משפטים-

109 זילברשטיין ועפרון, לעיל ה"ש 107, בעמ' 332.

110 לנתוני הגידול במספרי הסטודנטים והביקוש להשכלה גבוהה ראו המועצה להשכלה גבוהה, לעיל ה"ש 108.

111 לנטייתו של דור ה-Y להחליף עבודות בתדירות גבוהה ראו יואב חיים "המאה ה-21: דור ה-Y מחליף עבודה כל 3.5 שנים" ynet 28.7.2012 www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4258808,00.html (נבדק לאחרונה ב-3.4.2014). על גורמים נוספים לתחלופה גבוהה ראו ציפי ביטון ישי "קצת על שימור עובדים" משאבי אנוש 50 310-309 (2013).

חשבונאות, משפטים-פסיכולוגיה, משפטים ומדעי המחשב ועוד).¹¹² סטודנטים רבים נוהרים ללימודי תואר משולב או כפול על מנת לזכות ביתרון יחסי בשוק העבודה. אחרים מתלבטים בין שני תחומים ומבקשים לשמור על "דלתות פתוחות". מן הסתם, חלק מהסטודנטים מבקשים יותר השכלה, מגוון רחב יותר או התמודדות עם אתגר גדול יותר.

לתכניות לימוד משולבות יתרונות וחסרונות שראויים לבחינה זהירה. כנקודת התחלה אין ספק כי תואר משולב מעשיר את הסטודנט ומספק לו את ההזדמנות לפתח, ולו מבחינה מסוימת, חשיבה שונה ורחבה יותר. עם זאת, מעניין להזכיר את עמדתם של ויילר ופרידמן, שלפיה לימודי משפטים אמורים להוות משימה רצינית ב"משרה מלאה". מוסדות הלימוד, לדעתם, מעודדים "אנשים ללמוד לתואר כפול באותה מסגרת-זמן בשם סיסמת הבינתחומיות המזויפת".¹¹³ יתר על כן, מאוטנר מציין כי רק מיעוט קטן מהסטודנטים לומד משפטים יחד עם דיסציפלינות של מדעי הרוח ומדעי החברה. זאת, בשונה משילוב לימודי משפטים עם חשבונאות, כלכלה או מנהל עסקים. לפיכך מאוטנר סבור כי "העלית הישראלית סובלת אפוא מגירעון קשה בכל הנוגע למורשת ההומניסטית העומדת בליבה של התרבות המערבית".¹¹⁴ נושא זה, כמו הנושאים שקדמו לו, ממחיש כי השינויים, האתגרים והפוטנציאל לשינוי מציצים מכל עבר. הם יכולים לשנות מן היסוד את הדרך שבה אנו תופסים את החינוך המשפטי ומכשירים משפטים. האם, במסגרת שינוי זה, בשלה השעה לשיתופי פעולה בין-מוסדיים? שאלה זו תחתום את רשימת הסוגיות הנדונות ברשימה זו.

8. שיתוף פעולה בין-מוסדי: מהלך מעשי ומתבקש או חזון אחרית הימים?

במאמרה מדגישה פרלמן את החשיבות ואת התועלות הכרוכות במתן מקום מרכזי יותר לתפקידיו של עורך הדין בהליכים שיתופיים במסגרת החינוך המשפטי.¹¹⁵ כידוע, שיתוף פעולה עשוי לאפשר לכל אחד מהמעורבים לקדם את תועלותיו תוך קיום שיח המותאם לצורכי הצדדים ולהגשמת אינטרסים הדדיים. ברוח

112 נראה כי הנטייה ללמוד תואר כפול או משולב נמצאת במגמת גידול. ראו אביב ברטלה "יותר סטודנטים למשפטים לומדים תחום נוסף" *ynet* 14.10.2013 www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4440035,00.html (נבדק לאחרונה ב-3.4.2014).

113 ויילר ופרידמן, לעיל ה"ש 11, בעמ' 433. לא למותר אף יהיה להזכיר כי לימודי תואר משולב או כפול אינם מקובלים במדינות משפט מקובל אחרות.

114 טריגר ומאוטנר, לעיל ה"ש 9, בעמ' 142.

115 פרלמן, לעיל ה"ש 92.

"לא-תשבע עין לראות, ולא תמלא-אוזן משמוע":
הגיעה העת ל"חדש תחת השמש" בחינוך המשפטי

הגישה השיתופית, מעניין לחשוב גם על שיתוף פעולה בין מוסדות שונים ללימודי משפטים.¹¹⁶

שיתוף פעולה בין בתי ספר ופקולטות למשפטים עשוי להיות דבר טוב ומועיל מבחינות רבות. בראש ובראשונה הוא עשוי למנוע מצבים לא רצויים שהם תוצר של חוסר תיאום. כך, למשל, הסכמות על גרמול ציונים, דרישות מינימום מסטודנטים וכדומה ימנעו "מרוץ לתחתית" שעלול להביא להתדרדרות ברמת החינוך המשפטי ובדרישות המוצבות לסטודנטים.¹¹⁷ דוגמה מובהקת היא התמודדות עם רמייה, העתקות והתנהלות לא אתית אשר נדונו לעיל.

פרט לכך, שיתוף הפעולה עשוי להעניק יתרון לגודל וליצור שלם הגדול מסך חלקיו.¹¹⁸ כאשר כל מוסד לימודי מביא ל"מאגר המשותף" את יתרונותיו וחזקותיו, יכולות להיווצר איכויות והזדמנויות שאין לכל אחד מן המוסד אפשרות ליצור באופן עצמאי.¹¹⁹ בנוסף, שיתוף פעולה בין מוסדות עשוי לסייע למוסדות שונים לזהות

116 הד לדברים ניתן למצוא בדברי שפירא, שלפיהם "ניתן ורצוי לעצב דפוסים לשיתופי פעולה מוסדיים (גם במתן קורסים וסמינריונים) בין פקולטות ובתי ספר למשפטים באוניברסיטאות ובמכללות".

117 לפיכך כהן-אליה מאמין כי גיבוש "מדיניות דומה [של כלל המוסדות - ש.ב.] בנוגע לדרישות הלמידה מהתלמידים" הוא פתרון אידאלי; אם כי הוא סבור שהסיכויים לכך קלושים. השוו אלמוג ואלמוג, לעיל ה"ש 26, בעמ' 60-61. לדעתם, "כיוון שהתקציב של המוסדות להשכלה גבוהה נקבע בעיקר לפי מספר הסטודנטים שהם מגייסים, התחרות בשוק ההשכלה נעשתה פרועה. הנורמה שנוצרה בשל נסיבות אלה היא שצריך לחזור אחר סטודנטים, לרפד אותם בהטבות, להשביע את רצונם, ולהיזהר מלהרגיז אותם".

118 דוגמה פשוטה היא שירותי ספרייה. שיתופי פעולה מסוימים בתחום שירותי ספריות והשאלת ספרים קיימים כבר כיום באמצעות השאלה בין-ספרייתית. איחוד כוחות בין-מוסדי יוצר ספריות בעלות מגוון גדול יותר. יתר על כן, ככל שנשמרים המבנים הפיזיים בקמפוסים השונים, האפשרות להשתמש בשירותי ספרייה במקומות שונים מקדמת את הנגשת הספריות ונוחות השימוש לחברי הסגל ולסטודנטים.

119 לדוגמה, למוסד א' עשוי להיות יתרון ביזום קורסים בין-לאומיים, ואילו למוסד ב' עשוי להיות יתרון בנכונות הסטודנטים לשלם עבור קורסים אלו. מוסד א' עלול שלא ליזום קורס כאמור בשל ביקוש נמוך מצד הסטודנטים, ואילו מוסד ב' עלול שלא ליזום קורס זה בשל היעדר קשרים מתאימים. החיבור של שני המוסדות מאפשר להם להוציא אל הפועל תכנית שמקדמת את האינטרסים והתועלות של שני המוסדות. דוגמה מעשית לחבירה בין-מוסדית בתחום המשא ומתן ויישוב סכסוכים היא The Public Dispute Program, שבמסגרתה משתפים פעולה האוניברסיטאות Harvard, MIT ו-Tufts. ראו web.mit.edu/publicdisputes/pdp. (נבדק לאחרונה ב-3.4.2014).

אינטרסים דומים ולפעול יחד, באופן אפקטיבי יותר, למימושם. שיתוף הפעולה בין מוסדות (וחוגים) עשוי ליצור מסגרות גמישות, המתאימות יותר לצורכי הסטודנטים והשוק.¹²⁰

לבסוף, שיתוף פעולה בין מוסדות עשוי להעשיר את החינוך המשפטי. דוגמה מעניינת אחת הלקוחה מאוסטרליה היא ה-Wellness Network for Law¹²¹, שבה חברים רוב בתי הספר למשפטים באוסטרליה. רשת זו מבקשת, בין היתר, ליצור קהילה של אקדמאים, סטודנטים ואנשי משפט המחויבים לשיפור רווחתם ושלמותם הנפשית-פסיכולוגית של סטודנטים למשפטים. שיתוף פעולה מעין זה מאפשר לכל אחד מן המוסדות ללמוד מהנעשה במקומות אחרים, לשתף בבעיות ובאתגרים, לחלוק ניסיון קודם ולקבל עצות.

סיכום

"מיהו הבוגר המצוי של מערכת החינוך הבית ספרית והגבוהה שלנו? הוא שייך לדור שאינו מסוגל להעמיק בקריאה, להשתוקק לידע ולחתור לאמת. אם לא נכיר במציאות הזאת ואם לא נמצא לה תגובה חינוכית הולמת, החינוך האקדמי יקרוס."¹²² הוא כבר קורס.

המציאות סביבנו משתנה. מגמות גלובליות מתחזקות. שוק עורכי הדין, אופי תפקידו של עורך הדין, סביבת העבודה של עורכי הדין והכישורים והמימונויות הנדרשים מהם משתנים. שוק ההשכלה הגבוהה משתנה. אופיים של הסטודנטים והפרופיל האישי שלהם משתנה. התפתחויות טכנולוגיות מואצות מביאות אתן שינוי בדרך שבה אנשים לומדים, מתמודדים עם מידע, מתנהלים, מתקשרים ותופסים את העולם.

120 לדברי אלמוג ואלמוג, "התואר האקדמי לא יכול להיות עוד מונוליטי ומקובע לזמן, למקום ולמוסד. נצטרך ליצור תרכובות גמישות, שיוצרות סלים אקלקטיים, המשלבים קורסים של חוגים, פקולטות ואוניברסיטאות." אלמוג ואלמוג, לעיל ה"ש 26, בעמ' 63.

121 ראו <http://wellnessforlaw.com/about> (נבדק לאחרונה ב-3.4.2014).

122 אלמוג ואלמוג, לעיל ה"ש 26, בעמ' 60.

"לא-תשבע עין לראות, ולא תמלא-אוזן משמוע":
הגיעה העת ל"חדש תחת השמש" בחינוך המשפטי

האתגרים המוצבים לפתחו של החינוך האקדמי בכלל והחינוך המשפטי בפרט מתרבים ומשתנים, והם דורשים בחינה עמוקה של החינוך המשפטי. ההנחה בבסיס היזמה לגיליון זה היא כי חינוך משפטי אינו מתמצא בהכשרה משפטית, ופקולטה למשפטים אינה מוסד מחקרי בלבד. עיון מחודש בדרך שבה אנו מלמדים משפטים ומכשירים את משפטני המחר הוא צו השעה. החינוך המשפטי אינו יכול להרשות לעצמו לקפוא על שמריו.

* * *

אני מבקש להודות לכל העושות והעושים במלאכה אשר סייעו בהתקנת מאמרי הגיליון. לעורך כתב העת, ד"ר יוסי נחשתן, שניווט את גיבוש הגיליון וניהל את העשייה השוטפת; לעורכי המשנה ולחברי המערכת, אשר תרמו רבות לאיכות המאמרים בעבודתם המאומצת והיסודית; לרכזת המערכת ועורכת הלשון, אמירה כהן, על עבודה מסורה וחשובה; וכמובן לכותבים ולכותבות ולשופטים האנונימיים. אני תקווה כי קוראי הגיליון יחכימו מקריאתו וכי מאמריו יעוררו עניין, דיון וחשיבה מחודשת בתחום חשוב זה.